

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЦЕНТР
ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ

В. Д. Онищенко

ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО

Навчально-методичний посібник

Київ
Педагогічна думка
2012

УДК 377.016:316.3
ББК 74.266.0
О-58

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти НАПН України
(протокол № 4 від 18 квітня 2012 року)*

Рецензенти:

Г. П. Васянович – доктор педагогічних наук, професор;
В. П. Лисий – доктор філософських наук, професор

Онищенко В. Д.

О-58

Людина і суспільство: навчально-методичний посібник для викладачів професійно-технічних навчальних закладів/ав.: Онищенко В. Д. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 128 с.

ISBN 978-966-644-269-0

У відповідності зі статусом навчально-методичного посібника для викладачів професійно-технічних навчальних закладів з'ясування окремих тем курсу «Людина і суспільство» органічно поєднується з висвітленням сучасних інноваційних психолого- та соціально-педагогічних проблем гуманітарної освіти та морально-духовного виховання учнівської молоді. Інтегрований, філософський, по суті, курс «Людина і суспільство» дозволяє викладачеві вибирати ті теми і сюжети, які сприяють, насамперед, ноологічному (духовно-розумному, морально-духовному та духовно-естетичному) вихованню учнів. У посібнику окреслюються найактуальніші питання християнсько-філософської ноології, психології, соціології, етики та інші теми, які мають сприяти успішній професіоналізації–соціалізації–індивідуалізації учнівської молоді. Навчально-методичний посібник призначений для викладачів ПТНЗ і може бути корисним також учителям соціально–гуманітарних дисциплін загальноосвітньої школи.

УДК 377.016:316.3
ББК 74.266.0

ISBN 978-966-644-269-0

© Львівський науково-практичний
центр професійно-технічної освіти
НАПН України, 2012
© Онищенко В. Д., 2012
© Педагогічна думка, 2012

ЗМІСТ

Розділ 1. Ноологічні передумови створення навчально-методичного посібника «Людина і суспільство» для викладачів ПТНЗ

Розділ 2. Людина

2.1. Походження і сутність людини.....	18
2.2. Індивідуальне становлення людини.....	19
2.3. Життя людини. Людина – творчо-вольова особистість.....	21
2.4. Душевно-духовний світ людини.....	23
2.5. Творчість і професіоналізм людини. Самореалізація людини.....	25
2.6. Людина серед людей. Професіоналізація, соціалізація та індивідуалізація особистості.....	27
2.7. Цінність і краса людини. Професійна спеціалізація і творчість у вік молодості.....	31
2.8. Ідеали людини. Професіоналізм і професійна творчість людини.....	33
2.9. Творчо-пізнавально-діяльнісна освіта і професіоналізація молодих людей.....	34
2.10. Я-концепція як фактор професійної адаптації і професіоналізації учнів.....	36
2.11. Професійна підготовка молоді.....	38
2.12. Формування духовного світу молодої людини в контексті української духовно-християнської ментальності.....	40

Розділ 3. Морально-духовні аспекти християнсько-філософської антропології

3.1. Ноологічна цілісність людини як образу і подоби Божої.....	56
3.2. Ноологічні аспекти християнсько-філософської антропології.....	60
3.3. Ноологічна творчо-діяльнісна модель пізнання і смисло-творча активність людини.....	64
3.4. Ноологічне цілепокладання творчо-діяльнісного пізнання людини.....	69

Розділ 4. Наука як явище культури. Морально-духовні аспекти людино-, природо- і богопізнання

4.1. Ноологічні передумови людино пізнання.....	71
4.2. Ноологічні засади християнської етики.....	72
4.3. Ноологічні передумови узагальненої християнської етики.....	75

Розділ 5. Вчення про людину і суспільство в контексті християнської філософії

5.1. Доля людини у сучасному світі.....	79
5.2. Особливості сучасної цивілізації.....	81
5.3. Людина в умовах сучасного інформаційного суспільства.....	84

Розділ 6. Людина і культура

6.1. Моральна культура особистості.....	91
6.2. Морально-культурні виміри зустрічі–одкровення–спілкування.....	98

Розділ 7. Людина духовна як суб'єкт виховання–освіти–навчання

7.1. Особистість як ноологічна категорія.....	103
7.2. Ноологічні контексти принципів духовності людини XXI століття.....	108
7.3. Сутність і значення педагогічної антропології.....	113

ПЕРЕДМОВА

У відповідності із статусом *навчально-методичного* посібника для викладачів професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ), з'ясування *окремих* тем курсу «Людина і суспільство» органічно поєднується із висвітленням сучасних інноваційних психолого- та соціально-педагогічних проблем гуманітарної освіти та морально-духовного виховання учнівської молоді. У цьому контексті важливим є те, що інтегрований, філософський, по суті, курс «Людина і суспільство» дає змогу викладачеві вибирати ті теми і сюжети, які сприяють, насамперед, ноологічному (духовно-розумному, морально-духовному та духовно-естетичному) вихованню учнів. Пріоритет морально-духовних цінностей у гуманітарній підготовці майбутніх фахівців у полікультурному суспільстві зумовлює необхідність з'ясування ноологічних і психолого-педагогічних проблем навчання і виховання, культури особистості та її формування в учнівській молоді у навчально-виховному процесі.

Володіючи певною філософською методологією (скажімо, християнсько-філософською), викладач предмета «Людина і суспільство» може добирати відповідні теми, приклади найбільш зрозумілі і прийнятні для учнів. Справді, згідно з типовою базисною структурою навчальних планів для підготовки кваліфікованих робітників у ПТНЗ, досліджуваний нами предмет називається «Людина і суспільство (основи філософії)». Прикро, однак, констатувати, що йому відведено лише 35 годин. Тож саме у філософському та філософсько-педагогічному контекстах у нашому *навчально-методичному посібнику* для викладачів з'ясовуються окремі теми предмета «Людина і суспільство».

Переконані в тому, що система гуманітарної освіти у ПТНЗ має будуватися на основі науково аргументованих підходів, теоретичних і практичних здобутків вітчизняної та зарубіжної педагогіки, кращих надбань сучасної гуманістичної психології і ноології особистості. Зокрема, йдеться про концептуальні підходи до розробки такого змісту соціально-гуманітарних дисциплін, який ґрунтується на засадах сучасної філософії освіти, особистісно зорієнтованого навчання, спрямованого на підготовку висококваліфікованого робітника відповідно до його можливостей, здібностей і бажань.

З огляду на зазначене вище, стає зрозумілим, чому в даному навчально-методичному посібнику значна увага приділяється з'ясуванню освітньо-виховних принципів філософсько-педагогічної ноології в контексті морально-духовного виховання молоді та її гуманітарної освіти.

Гуманітарна освіта в сучасних умовах стає не лише потужною виробничою силою, але й одним із найважливіших чинників морально-духовної безпеки суспільства. Гуманітарна освіта сприяє професійному зростанню особистості. Теоретично доведено і практично підтверджено, що чим ґрунтовніший духовно-культурний розвиток людини, тим більше є реальних можливостей для на-

буття нею професіоналізму і компетентності. Правда, серед деяких чиновників від освіти можна почути таке: головне – набуття людиною певної професії, а людські якості особистості – це, мовляв, щось другорядне. Ми заперечуємо цей недалекоглядний підхід з таких позицій: по-перше, цілі й завдання підготовки висококваліфікованого робітника і духовно багаті особистості співпадають, оскільки мають на меті, щонайперше, формування творчої особистості, здатної відповідати потребам динамічного розвитку суспільства; по-друге, необхідно враховувати проблеми, пов'язані з інтелектуалізацією праці, що зумовлено не лише посиленням комп'ютеризації, автоматизації, але й збереженням морально-духовного здоров'я людини, її християнських морально-духовних цінностей та орієнтацій.

Розуміння ролі гуманітарної освіти як транслятора морально-духовного, людинотворчого потенціалу культури актуалізує проблему вибору такої парадигми сучасної професійної освіти, яка максимально відповідає б потребам, цінностям, ідеалам особистості та національної ментальності.

Основоположною категоріальною структурою педагогічної науки є триада *«виховання–освіта–навчання»*. У цій триаді складова «освіта» є композицією (міровизначенням) «виховання» і «навчання». Освіта виступає як навчально-виховний процес духовно-розумної, морально-духовної, духовно-естетичної та професійної підготовки молоді людини. Споконвічними передумовами будь-яких національних систем виховання–освіти–навчання були саме духовно-розумні, морально-духовні й духовно-естетичні передумови. Отже, освіта є невід'ємною складовою триади «виховання–освіта–навчання». Це означає, що всі риси й ознаки виховання і навчання як соціального, психологічного і ноологічного явища характеризують й освіту.

Педагогіка як наука і мистецтво виховання–освіти–навчання людини має свої основні християнські засади і принципи, які дають відповідь на питання про смисл, призначення і мету життя людини. І хоча це – віковічні філософські питання, відповіді на них мають бути по-сучасному конструктивними, творчо-пізнавальними і смислотворчими.

Виховання–освіта–навчання особистості є предметом різних гуманітарних наук. Педагогіка досліджує цю триаду, насамперед, у її змістовому і процесуальному виявленнях. Враховуючи специфічні (передусім соціальні, гуманітарні, психологічні й ноологічні) особливості виховання–освіти–навчання, ми можемо окреслити цю науково-педагогічну категоріальну структуру як процес соціального (гуманітарного) духовно-культурного становлення і розвитку людської особистості. Цей навчально-освітньо-виховний процес є складною (радше, надскладною) структурою різноманітних способів педагогічного керування розвитком людини, який спрямовується зовнішніми і своїми внутрішніми зусиллями, особистісно-творчо-вольовою і смислотворчою активністю до життєво-пізнавальної, тілесно-душевно-духовної самореалізації молоді.

Сучасний розвиток філософсько-педагогічної думки з її морально-духовними, культурологічними, психологічними і ноологічними підходами дає змогу глибше проникнути у сутність–явище–форму тріади «виховання–освіта–навчання», розглядаючи феномени освіти і виховання з точки зору їх доленосного значення для людини. Можливості освіти зумовлюються навчанням і вихованням людської особистості як духовної істоти, тобто людини як образу і подоби Божої.

Освіта як навчально-виховний процес реалізується в результаті *зустрічі–одкровення–спілкування* того, хто вчить (учителя, викладача), і того, хто навчається (учня, студента). Ціллю освіти є оволодіння учнями певною системою знань, практичними вміннями і навичками. У процесі освіти здійснюється також розвиток духовно-пізнавальних здатностей і можливостей людини. Численні системи освіти і виховання за своєю *ноологічною* сутністю є соціально зорієнтованими дидактичними, навчально-виховними системами і технологіями, спрямованими на одержання запланованого результату – цілі й мети навчання. І хоча цілі освіти змінюються залежно від епохи, ідеологічних і національних особливостей, соціальних умов тощо, незмінними (інваріантними) залишаються її онтологічні, аксіологічні й епістемологічні виміри. Інваріантними залишаються навчально-виховні й дидактичні передумови зустрічі–одкровення–спілкування вчителя й учня. Більше того, предметом і засобами всіх суб'єктів культурно-освітньої діяльності були і залишаються духовно-пізнавальні, духовно-розумні, творчо-вольові, смислотворчі, морально-духовні та духовно-естетичні здатності й сили людини.

Дидактичний (навчально-виховний) процес завжди був і залишається творчо-вольовою духовною культурно-освітньою діяльністю. І якщо є вічні питання філософії, то є й вічні (завжди актуальні) питання і проблеми педагогіки – як великої науки і мистецтва творення людської особистості. Духовно-розумний, морально-духовний і духовно-естетичний розвивальний ефекти виховання-освіти-навчання потребують як зміни *змісту* освіти, так і врахування *ноологічних* індивідуальних особливостей учнів і вчителів, тобто тих, які навчаються, і тих, хто навчає. Цей підхід розробляється у площині парадигми духовності освіти і виховання, гуманізації та гуманітаризації освіти.

І, зрештою, слід зазначити, що процес навчання – не лише нагромадженням знань і умінь молодою людиною, але й невід'ємний засіб її виховання, формування світогляду, переконань, вірувань, смислів і вартостей. У процесі навчання–виховання задіяні фундаментальні творчо-вольові ноологічні здатності людини. Накопичення різноманітної інформації у сучасному світі, поява нових когнітивних можливостей людини, зміна стилів мислення і наукового пізнання, зміна самої науки – все це твориться і виробляється не лише природознавством та технічними науками, але й усією сферою гуманітарних галузей знання,

зокрема, філософією освіти. В умовах постіндустріального інформаційного суспільства і постнекласичної науки, в умовах нової постісторичної епохи людства навчання–освіта–виховання нерозривно пов'язується з практичною діяльністю, з духовно-практичним освоєнням світу людиною. Глибокі перетворення у змісті сучасної освіти, трудової діяльності людей, що викликані механізацією, автоматизацією, комп'ютеризацією та іншими технологіями сучасного виробництва, вимагають кардинальних змін у педагогіці – як науці і мистецтві навчання молоді.

РОЗДІЛ 1. НООЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО ПОСІБНИКА «ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО» ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ ПТНЗ

Предмет «Людина і суспільство» викладається у 11 класі середньої загальноосвітньої школи, а також як один із соціально-гуманітарних предметів вивчається учнями ПТНЗ. Є програма курсу «Людина і суспільство», затверджена Міністерством освіти і науки України (Лист Міністерства освіти і науки №1/11-3580 від 22.08.2001), яка підготовлена авторським колективом під науковим керівництвом доктора філософських наук, професора, член-кор. АПН України Р. А. Арцишевського [19].

У програмі [19] зазначається, що курс «Людина і суспільство» узагальнює і систематизує знання учнів, отримані ними з різних шкільних предметів, пов'язуючи ці знання з основами сучасного людинознавства і суспільствознавства. Курс спрямований не тільки на те, щоб розширити коло відомих учням знань, а й на те, щоб сформувані у них особисте ставлення до цих знань, а відповідно і до об'єктів цих знань – людини і суспільства.

Згадана програма курсу «Людина і суспільство» [19] містить надзвичайно важливі (доленосні) теми, як наприклад, «Сутність і походження людини», «Індивідуальне становлення людини», «Життя людини», «Самореалізація людини», «Діяльність людини», «Людина серед людей», «Цінність і краса людини», «Ідеал людини»; а також такі важливі соціологічні теми, як виникнення і сутність суспільства, історичний процес та його етапи, сутність і багатоманітність культури, світогляд як основа культури, наука як явище культури, моральна культура, людина як творець культури та ряд інших тем.

Дослідженню проблеми створення підручників із суспільно-гуманітарних дисциплін для загальноосвітньої школи і, зокрема, для учнів ПТНЗ присвячена стаття проф. Р. А. Арцишевського за 2007 р. під значущою назвою: «Каталізатор духовності (концептуальні засади створення підручників соціально-гуманітарного циклу)» [1, 3].

Однак соціально-гуманітарні дисципліни мають бути не лише каталізатором розвитку духовності учнів, але й середовищем формування духовного світу особистості учня, тобто втілювати у своєму змісті фундаментальні засади національної соціально-значущої духовності. Ця духовність впродовж останнього тисячоліття формувалася в Україні на засадах християнського морально-духовного віровчення. Автентичним вираженням найважливіших принципів цієї духовності є християнсько-філософська ноологія як філософія духа і духовного пізнання [3; 12]. Згадані питання тривалий час перебували у колі наших наукових зацікавлень і, зрештою, були розроблені ноологічні принципи педагогіки духовності та розвитку духовного світу молоді, що навчається [3; 8–14].

Головними методичними засадами викладання даного курсу, які виражають його специфіку, (див. [1]) є, зокрема:

- **цілісність і системність**, тобто відтворення об'єктів вивчення – людини і суспільства через їх цілісне бачення та у їх взаємозв'язках;

- **гуманоцентризм**, який передбачає, що головним предметом курсу є сама людина і що вивчення усіх тем курсу має бути нерозривно пов'язаним з людиною (її потребами, інтересами, цілями, ідеалами тощо);

- **розвиток особистості**, тобто спрямованість курсу на формування не лише знань, вмінь і навичок, але й особистісних якостей учнів (громадянських, інтелектуальних, моральних, вольових тощо), їхніх переконань, установок, мотивів, ціннісних орієнтацій та інших особистісних характеристик; особлива увага повинна приділятися розвитку *критичного і творчого мислення* учнів.

Ґрунтуючись на окреслених вище положеннях, у нашому навчально-методичному посібнику з'ясовуються відповідні теми і сюжети.

Як зазначає Р. А. Арцишевський, «Духовність людини є багатовимірною властивістю, й ігнорування цього – прямий шлях до її збіднення. Тому різні вияви людської духовності повинні трактуватися не як взаємовиключаючі, а як взаємодоповнювальні. І не тільки тому, що в кожному з них висвітлюється якийсь свій специфічний зміст, а й тому, що цей зміст може бути за суттю однаковим, але висвітлюватися і висловлюватися може по-різному. Розглядаючи цю проблему в педагогічному аспекті – як проблему формування та розвитку людської духовності, – треба також зазначити, що її вирішення передбачає як засвоєння людиною досягнутих людством на різних етапах і в різних формах результатів духовного освоєння дійсності, так і вироблення стійких потреб у засвоєнні цих результатів – духовних цінностей, а також умінь і навичок із задоволення цих потреб, здатності до здійснення різних видів духовного освоєння дійсності. Тому не тільки ознайомлення з релігійними чи філософськими вченнями, але й засвоєння різних наук, спілкування з творами мистецтва та витворами природи тощо можуть сприяти підвищенню духовності людини» [1, 5].

Однак якщо, скажімо в атеїстично-зорієнтованому навчальному підручнику для 10 класу «Особа і суспільство», написаному, до речі, під науковим керівництвом проф. Р. А. Арцишевського, учень прочитає, що **«саме завдяки праці і відбувся той якісний стрибок перетворення мавпи в людину»** [16, 21], то учителю такого програмного гуманітарного предмета, як «Людина і суспільство» буде важко впроваджувати, наприклад, принципи **християнського** морально-духовного виховання учнів.

Отже, атеїстичне трактування походження людини не може бути «взаємодоповнювальним» до біблійного віровчення про походження людини та її призначення.

Отже, мова йде про *необхідність (в контексті християнського морально-духовного виховання молоді) перегляду діючих навчальних програм і написання нових навчальних і навчально-методичних посібників із соціально-гуманітарних дисциплін і, зокрема, із курсу «Людина і суспільство».*

Християнсько-філософська ноологія наголошує на тому, що людський дух, дух людини – це творіння Боже, еманация духовної Божої сутності у людині. Від Духа – наша духовність, достеменно, як від Сина – наша синовність Богові і від Отця – наша творча особистість, зазначав о. П. Флоренський. А тому в онтологічному плані дух людини є глибинним виявленням, реалізацією Божого задуму у житті людства.

Питання духовності, духовного зростання та самореалізації особистості в сучасних освітніх і соціокультурних умовах, як показує в оглядовій статті Е. Помиткін [17], проводяться у вітчизняній науковій літературі за такими напрямками: дослідження *психології духовності, духовного виховання, дослідження духовних цінностей, ідей духовного відродження* тощо [17, 155].

Проте слід зауважити, що дослідження питань духовності у сучасній вітчизняній літературі часто залишається **релігійно-нейтральним**. Справді, «За нашим робочим визначенням, – зауважує Е. Помиткін, – духовність є специфічно людською якістю, що характеризується усвідомленням буттєвої єдності та зумовлює прагнення людини до гармонії внутрішнього і зовнішнього світу, спрямовує особистість до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра й Істини» [17, 156]. Однак, як уже зазначалось, у вітчизняній християнській культурно-освітній традиції *духовність* завжди розглядалася як специфічно **боголюдська якість** людини – образу і подоби Божої.

Науково-педагогічну концепцію розвитку і формування духовного потенціалу та духовного світу особистості молоді людини в навчально-виховному процесі можна адекватно побудувати, на наш погляд, лише на засадах християнського віровчення, зокрема, *християнсько-філософської ноології (філософії духа і духовного пізнання) та християнської етики* [3; 12].

Прогнозуючи розвиток психології у ХХІ столітті, доктор психологічних наук, член-кореспондент РАО, директор Інституту інновацій В. І. Слободчиков стверджує: «Якщо Бог дозволить, то звичайно ж відбудеться зближення психології, мистецтва і релігії; уже тепер – хоча й обережно – це відбувається. Як не парадоксально, але саме релігійний, передусім, християнський погляд на людину може істотно допомогти, а багато в чому й забезпечити наукову психологію від швидкоплинного перетворення її у практичну магію, власне кажучи, у парапсихологію. Найголовніше, що нам треба пам'ятати: християнське вчення про людину – це цілісний погляд на неї, у всій її тотальності; це одночасне бачення людини в її походженні, сутності, бутті і призначенні.

Стосовно такого осмислення всі інші погляди на людину (науковий, прагматичний, етичний, естетичний тощо) мають частковий, а тому й неістинний характер»[20, 18].

Предметом вивчення курсу «Людина і суспільство» є, передусім, морально-духовна сфера людського буття, тобто власне сфера *моральної духовності*, – тієї духовності, яка проявляється, щонайперше, особистісно. Бо саме в особистості і через особистість людини розкриваються і реалізуються принципи духовності, моралі, свободи, творчості, природо- і богопізнання. Ці принципи знаходять своє методологічне виявлення в філософії духа і духовного пізнання – християнсько-філософській ноології [12].

Християнська морально-духовна обов'язковість особистісного удосконалення черпає свою енергію (радіше – синергію) з динаміки людського (радіше – боголюдського) буття. Ця обов'язковість вкорінюється в універсальній ноосферній динаміці прагнення людини до Божественної Істини–Блага–Краси. Морально-духовний обов'язок християнина реалізується в тріадній активності: *віри–совісті–волі* людини. Вольове зусилля, воля до виконання численних обов'язків втілюють потреби людини і людства у виживанні, в продовженні роду людського. Тут мова йде, по суті, про реалізацію морально-духовного імперативу «бути чи не бути». В особистісному (персоналістичному) аспекті інтенціональний вектор напруження і прагнення до морально-духовної досконалості починається на тій площині, на якій «Я» є і закінчується в боголюдській безмежності «ким і чим «Я» повинен бути».

Щодо методичного аспекту створення такого навчального посібника суспільно-гуманітарного циклу як «Людина і суспільство», то слід прийняти до уваги (з певними відозмінами) такі визначені проф. Р. А. Арцишевським завдання [1, 10]:

1) посібник «Людина і суспільство» має доповнювати зміст шкільної освіти з різних сфер людинознавства, а також окремих галузей філософії, філософської антропології, соціології, психології, етики і тих форм соціального досвіду, які не були ще представлені в інших шкільних предметах;

2) сприяти формуванню цілісного розуміння людини, суспільства і навколишнього світу та існуючих між ними взаємозв'язків;

3) «сприяти формуванню й розвитку *духовності* учнів та заняттю ними усвідомленої життєвої, соціальної та громадянської позиції, яка б виявлялася у таких соціальних та індивідуальних якостях особи, як гуманістична спрямованість (людяність), активність, відповідальність, патріотизм, толерантність, доброта, милосердя та інших і базувалася б на основі різних форм духовного осягнення дійсності (пізнанні, ідеалізації, оцінюванні, сенсоутворенні, мотивуванні, організації та регуляції діяльності тощо)» [1, 10].

Положення пункту 3) цілком відповідають (у методичному відношенні) **ноологічному** (тобто християнському розумно-духовному, духовно-моральному та естетично-духовному) духовно-виховному ідеалу особистості.

Однак ми розглядаємо людину як образ і подобу Божу, як триєдину цілісність **духа–душі–тіла**. Душевно-духовний світ людини є безмежним світом найрізноманітніших емоцій, почуттів і настроїв, задумів та ідей, понять і образів, ідеалів і фантазій, цінностей й смислів кожної людини.

Основне поняття християнсько-філософської ноології – категорія **«дух»**. Це поняття не піддається простому визначенню і трактуванню. У більшості своїй люди схильні були заперечувати реальність **духа**. Ми не сумніваємося в реальності речей видимих, таких, які примушують визнавати себе. Але **дух належить до реалій світу невидимого, надприродного, духовного світу**. Він не є річчю серед речей світу природного.

Вищерозглянуті положення визначають методологічну спрямованість змісту навчально-методичного посібника «Людина і суспільство» і будуть застосовуватися при розробці відповідних розділів розглядуваного посібника.

З іншого боку, науково-методичні підходи щодо викладання предмета «Людина і суспільство» для учнів ПТНЗ, на нашу думку, окрім перерахованих вище методичних засад, повинні визначатися вимогами цілісного, морально-духовного, духовно-естетичного та інтелектуального виховання і навчання учнів ПТНЗ в умовах сучасного інформаційного суспільства. Ці підходи мають узгоджуватися із принципами соціально-гуманітарної, психологічної та ноологічної підготовки молоді до професійної діяльності.

Ноологія [3; 12] вчить про гармонійне поєднання всіх духовно-пізнавальних здатностей людини: **уяви, інтуїції, розуму; віри, совісті, волі; любові–радості–надії. Будь-яке протиставлення цих здатностей як таких, що суперечать одна одній, є несправедливим.**

Отже, дидактичні особливості навчального курсу «Людина і суспільство» мають визначатися в контексті ноологічної парадигми виховання–освіти–навчання молоді, оскільки **людина має бути морально-духовною, творчо-вольовою і смислотворчою особистістю.**

Сучасна гуманістична парадигма освіти утверджує необхідність розкриття унікальних потенційних ноологічних і психологічних здатностей людини (мислити і діяти в нестандартних ситуаціях самостійно, творчо та професійно і, зрозуміло, духовно-розумно). Ця парадигма проголошує імперативи особистісно орієнтованого навчання та **індивідуалізації навчально-виховного процесу**. На цій основі, за нашим переконанням, мають визначатися дидактичні особливості предмета «Людина і суспільство» для учнів ПТНЗ.

Ноологія будується на тричленному розумінні людини як *істоти духовної, душевної і тілесної*. Християнське віровчення наголошує на тому, що дух людини був створений Богом таким, щоб вона могла спілкуватися зі своїм Творцем – Отцем Небесним. І виявляється, що дух здатний пізнавати Бога і наближатися до Нього через наші смислотворчі, творчо-пізнавальні *ноологічні здатності*, такі як *уява–інтуїція–розум, віра–совість–воля і любов–радість–надія*.

У навчально-виховному процесі індивідуалізації, соціалізації і професіоналізації учнівської та студентської молоді істотною мірою задіяні *морально-духовна самоактуалізація та самореалізація* особистості. Цей процес в zasadничується моральною свободою людини, свободою дії та вибору, свободою совісті та волі.

У наш час відбувається християнське морально-духовне відродження України. Тож, викладаючи такий предмет, як «Людина і суспільство», слід дотримуватися історичної правди, напр., у питанні виникнення світових релігій. Однак у підручнику «Людина і суспільство», виданому під науковим керівництвом Р. А. Арцишевського 2008 року в Києві, читаємо таке: «Друга світова релігія – християнство, яке виникло в 1 столітті н. е. у східних провінціях Римської імперії на ґрунті іудаїзму, увібравши в себе попередній досвід буддизму та античної філософії» [6, 321]. Який такий «буддизм та античну філософію» знали учні (апостоли) Христові?! За допомогою Духа Святого вони проголошували у відповідь на запитання Ісуса: «а ви за кого Мене приймаєте?» – «Ти Христос – Син Бога Живого!». Наукова добросовістність вимагає, щоб сутність основоположних ідей і принципів виникнення тої чи іншої великої світової релігії викладалася автентично, а не так, як хочеться авторам інтегрованого шкільного курсу «Людина і суспільство» [6].

Наведені приклади доводять, що, читаючи синкретичні (а точніше, еkleктичні), а тим паче атеїстично-зорієнтовані підручники з соціально-гуманітарних дисциплін, учням важко буде розібратися у питаннях «свідомого вибору як основи своєї духовності та своїх життєвих переконань».

Сучасна гуманістична парадигма освіти утверджує необхідність розкриття унікальних потенційних ноологічних і психологічних здатностей людини (мислити і діяти в нестандартних ситуаціях самостійно, творчо та професійно і, звісно, духовно-розумно). Ця парадигма проголошує імперативи особистісно орієнтованого навчання та *індивідуалізації навчально-виховного процесу*. На цій основі мають визначатися дидактичні особливості предмета «Людина і суспільство» для учнів ПТНЗ.

Сьогодні розробляються нові підходи до розуміння людини, до з'ясування взаємовідносин людини і довкілля, людини і суспільства тощо. Створюється

нова антропологія і *метаантропологія*. «У такій метаантропології, – зазначає о. Діонісій Павло Ляхович, – яка мислить категоріями спілкування, самотрансценденції, жертвовності, неможливим стає просте визначення, ким є людина, а швидше треба показати обрії, на яких можна її осмислити. Бо людина – це буття, в якому збігаються всі світи: світ природи, світ інших людей, світ власної свідомості та особистості і відкритий світ самотрансценденції, в якому вона може знайти Абсолют» [7, 82].

Метаантропологічне і *ноологічне* осягнення сутності людини можна охарактеризувати *метафізичними, епістемологічними і ноологічними вимірами* буття людини, які коротко охарактеризуємо нижче.

Перший вимір окреслює наш природо-космічний або просто *космологічний* вимір. Це означає, що наша вкоріненість в природному житті вказує на те, що людина є буттям *матеріально-світовим*. Справді, людина наділена Богом-Творцем матеріально-фізичним тілом, організмом, органом душі. Наш організм потребує багатьох факторів природного світу – повітря, води, поживи. Ми живемо у певних космічних стихіях, насамперед, у польових середовищах (гравітаційному, електромагнітному тощо). Ми пов'язані зі світом земної і космічної природи різноманітними інформаційно-енергетичними характеристиками. З цією нашою вкоріненістю у світі природи і космосу можна говорити про *екологічний* аспект життя людини, життя спільнот, життя всього людства. У зв'язку з цим розвивається сучасна екологія – як комплексний напрям у розвитку сучасного природопізнання, науки і техніки.

Другий вимір буття людини – колективно-суспільний, тобто людина є буттям сутнісно суспільним. Людина зароджується у суспільстві і є плодом спілкування батьків. Тут на різних етапах свого життя людина повністю залежить від «інших» людей у своєму фізичному, психічному і духовному розвитку. Людина майже все отримує від інших людей. У суспільному, органічному соціально-психологічному бутті формується єдина, оригінальна і неповторна людська істота, людська особа, людська особистість. Цей вимір буття людського з особливою увагою досліджується сучасною соціологією. Через багатьох *інших* людей кожен із нас доходить до самопізнання і самоутвердження у персональності. *Інші люди* – передумова нашого людського земного розвитку. Інші, які йдуть попереду нас у фізичному, біологічному, психічному та ноологічному житті. З цим виміром буття людини і всього людства пов'язані численні гуманітарні дисципліни – історія, етика, соціологія і т. ін.

Третій вимір буття людини – *персоналістичний, особистісний*. Це вимір самосвідомості, самоутвердження, самопізнання, становлення і усвідомлення своєї окремішності, своєї особистості, своєї унікальності тощо. У міру того, як людина стає істотою суспільною, здатною зробити вихід із себе, вона набуває

також здатності повернутись до себе і самопізнавати себе, самосприймати себе, самостверджуватись і любити себе як єдину особу, оригінальну і неповторну. Тут реалізується духовно-душевний розвиток людини. При цьому людина творчо і цілеспрямовано проявляє свої духовно-пізнавальні, творчо-вольові якості і здатності, виступає активною і динамічною.

На цій основі людина повинна вчитися зберігати свою **ідентичність**, свою **оригінальність**. Сучасна людина, яка живе в неспокійному бурхливому світі, потребує розвинутих методів зосередження, концентрації, споглядання, якщо вона не хоче згубити себе в безформній людській масі і втратити орієнтацію від розмаїття впливів соціального середовища.

Із персоналістичного виміру нашого буття, зазначає о. Д. П. Ляхович, впливає такий **етичний** імператив людини: «необхідно стати і замовчати, щоб себе знайти, утвердити і полюбити у своїй особовій унікальності. Тому мовчанка, споглядання і медитація належать до **етичних** імперативів тої людини, яка не хоче погубити своєї власної ідентичності» [7, 84].

Четвертий вимір буття людини (називатимемо його **ноологічним**) полягає в тому, що людина є вкоріненою в надприродному бутті, людина є образом і подобою Божою, людина є істотою, відкритою до безмежності, до **надії**, до невимовних обривів буття. І якщо у третьому вимірі панує імператив повернення людини до себе самої, до ототожнення у своїй персональності, то в **ноологічному** вимірі, після того, як людина знайде себе, об'єднає себе, вона тоді стає здатною відкрити у собі **духовний, ноологічний** рушій, який спонукає її до трансценденції і самотрансценденції. Тут людина має всі підстави для спрямування у **вічне божественне тепер**, для того, щоб наблизитися до Царства Небесного, шукати його, бо «в Отця нашого Небесного немає волі, щоб загинув один з тих малих» (Матей, 18: 14). При цьому людина шукає шляхів до богопізнання і богоспілкування, до святості і радості Божої.

Кожний із розглянутих вимірів буття людини досліджується великим комплексом різноманітних галузей науки – природничих наук, біологічних, медичних, соціальних, філософських, психологічних тощо. Четвертий вимір буття – це насамперед сфера релігії, сфера **духа**. Тому тут мова йде про духовно-пізнавальну сферу буття людини, про її **ноосферу**. Ці питання аналізуються і досліджуються в рамках християнсько-філософської **епістемології і ноології**, у рамках філософії пізнання і філософії **духа**. Центральним поняттям **ноології** є поняття **дух (ноос)** – вища надприродна складова людини як образу і подоби Божої (богоподібний аспект буття людини).

Соціально-супільна діяльність людей зумовлюється тим, що в цю діяльність неодмінно входить творчо-вольова, духовно-пізнавальна активність, пізнання світу речей і процесів, які мають статус самостійного об'єктивного

існування, статус фізичної, природної, енерго-інформаційної, соціальної та інших видів реальності.

Отже, атеїстичні вчення не можуть осмислити таємницю людини, а відтак взаємозв'язок духа, душі і тіла людини, тобто проблеми сутності людини. Тільки осягаючи людину як істоту безмежної трансценденції, як духовну суб'єкт-об'єктивну сутність, яка в постійному, вічному запитуванні виходить за межі будь-якого конкретного фрагменту природної чи соціальної реальності, можна з'ясувати значущість і смисл земного життя людини і людства.

Література

1. *Арцишевський Р. А.* Катализатор духовності (концептуальні засади створення підручників суспільно-гуманітарного циклу) / Р. А. Арцишевський // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. пр. Випуск 7. – Київ – Луцьк. (Інтернет-адреса: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/-7/4-01.pdf).

2. *Бердяев Н. А.* Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 256 с.

3. *Васянович Г. П., Онищенко В. Д.* Ноологія особистості : навч. посіб. для студентів і викладачів / Г. П. Васянович, В. Д. Онищенко. – Львів : Сполом, 2007. – 217 с.

4. *Гибсон Дж.* Экологический подход к зрительному восприятию / Дж. Гибсон ; [пер. с англ.] – М. : Прогресс, 1988. – 464 с.

5. *Кульчицький О.* Основи філософії і філософічних наук / О. Кульчицький. – Мюнхен ; Львів : УВУ, 1995. – 164 с.

6. Людина і суспільство : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Р. А. Арцишевський, С. О. Бондарук, С. С. Возняк та ін. – К ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2008. – 416 с.

7. *Ляхович Д. П.* Лекції з метафізики / Д. П. Ляхович. – Львів : Вид-во ЛБА, 1995. – 94 с.

8. *Онищенко В. Д.* Категоріально-структурний синтез фундаментальних педагогічних теорій: стратегія розвитку педагогічної науки / В. Д. Онищенко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2001. – №3. – С. 21–28.

9. *Онищенко В. Д.* Ноологічний категоріально-структурний синтез фундаментальних педагогічних теорій / В. Д. Онищенко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – №4. – С. 6–14.

10. *Онищенко В. Д.* Ноологічні передумови створення навчально-методичного посібника «Людина і суспільство» для викладачів ПТНЗ / В. Д. Онищенко // Актуальні проблеми гуманітарної освіти в ПТНЗ. – Львів : Сполом, 2011. – С. 127–148.

11. *Онищенко В. Д.* Розвиток морально-духовного, духовно-естетичного і смисло-творчого потенціалу особистості студента / В. Д. Онищенко // Вісник

Львівської державної фінансової академії: Гуманітарні науки / голов. ред. Г. П. Васянович. – Львів : ЛДФА, 2008. – №8. – С. 12–20.

12. *Онищенко В. Д.* Філософія духа і духовного пізнання: Християнсько–філософська ноологія / В. Д. Онищенко. – Львів : Логос, 1998. – 338 с.

13. *Онищенко В. Д.* Фундаментальні педагогічні теорії в структурі сучасних освітніх технологій / В. Д. Онищенко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – №3. – С. 57–66.

14. *Онищенко В. Д.* Фундаментальні педагогічні теорії: проблеми синтезу та ідентифікації / В. Д. Онищенко // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002. Зб. наук. праць до 10–річчя АПН України. – Ч. 2. – Харків : «ОВС», 2002. – С. 336–347.

15. *Ортега–і–Гассет.* Вибрані твори ; [пер. з іспан.]. – К. : Основи, 1994. – 420 с.

16. Особа і суспільство : підручник для 10 класу / Р. А. Арцишевський, С. О. Бондарук, В. І. Бортников та ін. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 1997. – 352 с.

17. *Помиткін Е.* Духовне зростання та самореалізація особистості в сучасних соціокультурних умовах / Е. Помиткін // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2007. – №2. – С. 155–163.

18. *Приріз Я.* Духовність грецьких і східних отців / Я. Приріз / [Вступне слово Т. Шпідлік, І. Гаргано ; пер. з італ.]. – Львів : Свічадо, 2007. – С. 5–6.

19. Програма для середньої загальноосвітньої школи курсу «Людина і суспільство» (11–й клас). Затверджено Міністерством освіти і науки України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www2.znz.edu-ua.net/storage/391.doc>.

20. *Слободчиков В. И.* Психология XXI века: пророчества и прогнозы / В. И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000. – №2. – С. 17–18.

21. Церква і соціальні проблеми: Енцикліка «Сотий рік». – Львів, 1993. – 553 с.

22. *Чорноморець Юрій.* Як викладати «Основи християнської культури?» / Юрій Чорноморець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/2158-yak-vikladati-osnovi-xristiyanskoyi-kulturi.html>

23. *Ченчіні А.* Любитимеш Господа Бога твого. Психологія Зустрічі з Богом / А. Ченчіні. – Львів : Вид-во оо. Василіян, 1993. – 172 с.

РОЗДІЛ 2. ЛЮДИНА

2.1. Походження і сутність людини

З'ясування питань курсу «Людина і суспільство» істотною мірою залежить від світоглядних, зокрема, релігійних і філософських настанов та вірувань авторів (див., напр., [18; 24]. У даному навчально-методичному посібнику будемо дотримуватися ноологічного підходу до проблем людинознавства, зокрема християнсько-філософської антропології і християнської етики.

Як стверджується у підручнику «Людина і суспільство» [18], «Усі релігії теж виходять із того, що людина була створена Богом. Наприклад, у Біблії, яка є священною книгою іудеїв і християн, написано: «І створив Господь Бог людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, – і стала людина живою душею»» [18, 20]. Однак це біблійне положення не приймається авторами-атеїстами цитованого підручника, а тому далі читаємо: «Але минуло понад дві тисячі років (від часів давньогрецьких філософів. – В. О.), перш ніж наукою було доведено походження людини від тваринних предків» [18, 20–21]. А далі у підручнику повідомляється про *мавполюдей* і про те, «що людська свідомість, людські почуття і почуття тварин – все це лише різноманітні відображення дійсності... Становлення людини, за свідченням сучасної науки, відбувалося протягом мільйонів років» [18, 25]. Більш категорично наголошується в іншому підручнику (сучасному!) цих же авторів (цитоване уже вище положення): *«саме завдяки праці і відбувся той якісний стрибок перетворення мавпи в людину»* [24, 21].

Згідно із *християнським віровченням*, людина як образ і подоба Божа є триєдиною істотою із такими складовими, як *дух, душа і тіло*. Розуміння людини як *духа-душі-тіла* передається нам церковно-християнською традицією на підставі віровчення Нового завіту. Кожна із цих складових людини вивчається великим корпусом наук: *фізіологією* в широкому розумінні слова як вченням про природну, тілесну *сутність* людини; *психологією* – вченням про душу людини і *ноологією* – вченням про дух, духовність і духовне пізнання людини.

Тілесно-душевна сутність людини більш-менш з'ясована і вивчена великим корпусом наук про людину (людинознавства). Духовне єство людини як надприродна її складова категорично заперечувалося в колишньому СРСР, що призвело до катастрофічних наслідків. Тепер Україна в різних сферах свого соціального, політичного, культурно-освітнього і релігійного життя спрямовується до морально-духовного християнського відродження.

Людина як образ і подоба Божа в різних напрямках, аспектах і сферах виявляє свою *духовність, свій індивідуальний дух*. Невід’ємними ознаками (атрибутами) індивідуального духа особистості є такі ноологічні (духовно-розумні, морально-духовні, духовно-естетичні) здатності людини, як: ***віра–совість–воля, уява–інтуїція–розум і любов–радість–надія***. Духовними атрибутами людини є її творчо-вольова і смислотворча активність, самодовільність і самодостатність у керуванні власною душею і тілом; прагнення до пізнання і самопізнання, а також споглядальність (робота творчої уяви); прагнення до Істини–Блага–Краси; прагнення до гармонії; прагнення до пізнання невидимого духовного світу (духовне тяжіння до духовного); святе прагнення творити добро і уникати зла, гріховних дій та вчинків. Отже, людина буттєвісно виражається як триєдина цілісність з різними вимірами. Будучи вкоріненою в природному світі планети Земля, людина інтуїтивно прагне до своєї духовної батьківщини, надприродної сфери реальності.

2.2. Індивідуальне становлення людини

Вирішальним етапом процесу фізичного і духовного становлення людини є принципова установка автотрансформації – зміни людиною за допомогою Божою своєї власної душевно-духовної природи. Це вимагає активних зусиль людини у боротьбі з негативними проявами власної природи, проявами темної, нижчої духовності і душевності. Цей процес є істотно боголюдським процесом, тобто таким, який здійснюється людиною за допомогою Божою. Наприклад, спокута гріхів через таїнство сповіді відкриває суттєвий аналітичний аспект: щоб боротися з пристрастями, необхідно їх досконало знати та вміти розпізнавати їхню присутність у собі. Тому самотворення і самовдосконалення людини передбачає самоспостереження, самоаналіз власних вчинків, думок, психічних (душевних) станів тощо.

Діяльність ***духа–душі–тіла*** у самозміні людиною самої себе називається самоактуалізацією і саморегуляцією. Саморегуляція відіграє вирішальну роль у душевно-духовному житті особистості. Саморегуляція певним чином визначається суспільною мораллю, різноманітними законами та нормами, тобто зовнішніми вимогами, якими регулюються людська поведінка і людські дії. Але суспільні норми та ідеали далеко не завжди збігаються з прагненнями та бажаннями самої людини. Що ж тоді робити? З’ясуємо це питання.

Здатність людини самостійно оцінювати себе з точки зору суспільно-необхідних вимог і відповідати за свої дії не лише перед іншими людьми, але й перед Богом і перед самою собою є свідченням морально-духовної зрілості людини. Отже, морально-духовна зріла людина сама регулює свої дії і вчинки,

причому незалежно від того, контролює її суспільство чи ні. Духовно-розумна, морально-духовна особистість дорожить своїм чистим сумлінням і почуттям виконаного обов'язку, а найгірше покарання для неї – картання власної совісті.

Людина за своєю духовною суттю – істота діяльна й творча. І саме у діяльності і творчості проявляються самоактуалізація і самореалізація людини. Діючи і створюючи нове, людина тим самим «виконує» (реалізує), здійснює саму себе. З морально-духовної точки зору людина є вільною у моральному сенсі тоді, коли її вибір диктується не сліпим і самодостатнім волінням, а мотивом, який має безпосереднє відношення до цілісності її внутрішнього духовного світу. При цьому мотив базується на тріадній активності віри–совісті–волі, отримуючи свою санкцію. Зауважимо, що всім добре відома відмінність між вибором, здійсненим за принципом «здорового глузду» і свідомим тверезим рішенням, що випливає із загальної морально-духовної настанови особистості.

Важливими рисами, які дають людині змогу самій керувати своїми діями, є її гідність і честь. У гідності виражається уявлення про самоцінність особистості, її рівність з усіма іншими. Усвідомлення своєї гідності не дозволяє людині принижуватися, плазувати перед сильнішими, ніж вона, бути підлабузником або ж лицеміром. Можна навести багато прикладів того, як люди віддавали своє життя, але не поступалися людською, морально-духовною гідністю. А там, де принижується або приноситься у жертву чомусь іншому гідність людини, гідність духовної особистості, вільний розвиток унеможлиблюється. Отже, людина, яка усвідомлює свою гідність, не може не поважати саму себе. А поважаючи себе, ніколи не дозволить собі зневажливо ставитись до інших людей. Як бачимо, справжня повага людини до самої себе обов'язково передбачає й повагу до інших.

Одним із чинників саморегуляції людської діяльності є також честь. Якщо гідність залежить насамперед від самої людини та морально-духовних якостей, що визначають її цінність, то честь, як правило, пов'язується з тими людськими рисами, які зумовлюються певним її становищем у суспільстві та родом професійної діяльності. Так, наприклад, коли говорять про професійну честь лікаря або вчителя, робітника чи службовця, то мають на увазі професійні якості: працездатність, сумлінність, майстерність, уміння виконувати свою роботу, дорожити своєю професією тощо. Можна сказати, що честь людей ґрунтується на їхніх особистих або колективних заслугах перед суспільством.

З'ясовуючи поняття «честь» і «гідність», зауважимо, що ідея честі за самою своєю суттю визначає відмінність людей у суспільстві і в певному сенсі є відносною характеристикою людської особистості. Поняття ж людської

гідності – принципово ноологічне, тобто таке, що пов'язане із морально-духовними якостями особистості. Це поняття утверджує принципову, безвідносну, абсолютну, безумовну цінність і значущість індивіда як людини взагалі, людини як творіння Божого, як образу і подоби Божої. Гідність утверджується у духовній сфері індивідуального людського й на загальнолюдських нормах, ідеалах та цінностях. Проблема людської гідності сягає внутрішнього духовного світу особистості і цим самим істотно визначає аспект морально-духовного самовдосконалення особи. Проблема гідності людини – це й проблема забезпечення поваги до кожного індивіда, його людських прагнень і прав з боку інших людей та суспільства в цілому. На цих засадах утверджується ідеологія **гуманізму**.

Окреслені духовні здатності людини, як про це свідчить вся історія світової культури і стверджують великі світові релігії, визначаються її прагненням до Істини, Блага, Краси, прагненням до самовдосконалення. Тож усім людям, а передусім молоді, необхідно постійно прагнути до здійснення свого духовно-розумного, морально-духовного та естетичного самовдосконалення.

2.3. Життя людини. Людина – творчо-вольова особистість

У ноологічному описі людини ми доводимо, що вона – особистість, а отже, є свобідною, здатною до духовно-розумного, морально-духовного і духовно-естетичного пізнання.

У відповідності з християнсько-філософською ноологією, ми можемо стверджувати, що дух людини формує її душевно-тілесну цілісність. А тому тілесно-душевно-духовна особистість піднімається над своїм природним космічним оточенням. Це означає, що особистість не породжується родовим космічним процесом, навіть не народжується від батька й матері, а походить від Бога-Творця. Особистість лише тоді особистість, коли вона є боголюдською особистістю. Свобода і незалежність людської особистості від об'єктивного світу і є її боголюдскістю. Отже, особистість формується не об'єктивним світом, а душевно-духовною суб'єктивністю, в якій прихована сила–влада–міць образу Божого.

Людина, будучи образом і подобою Божою, пізнає Божественні Істину–Благо–Красу, а також численні істини створеного буття. Якщо б людина не була богоподібною духовною істотою, то вона не була б спроможною до природо-, людино- і богопізнання. Не лише розсудок, але й розум не міг би відкрити можливість пізнання Істини–Блага–Краси. Це прерогатива включного людського духа.

Для характеристики тілесно-душевно-духовної сутності людини розглянемо співвідношення понять **«людина–індивід–особа–особистість»**. При цьому поняття «людина» означає вид у біологічній класифікації, розумну істоту, що

має принципові відмінності від усіх інших живих істот на Землі. Поняття «індивід» позначає окремо взятого представника людського роду, якому властиві неповторні й унікальні природні і соціальні якості. Зрозуміло, що ці якості представлені в тому чи іншому індивіді не в усій їх родовій повноті та яскравості. Поняття «особа» характеризує певні реальні якості людського індивіда. До поняття особи відносять три найважливіші аспекти: по-перше, особа – це суб'єкт соціальних стосунків, тобто той, від кого продукуються соціальні дії та вчинки; за цією характеристикою особа постає у певних соціальних ролях і часто поняття особи вживається в юридичному контексті; по-друге, особа характеризується через особливий, неповторний внутрішній світ з її темпераментом, знаннями, переконаннями, ідеалами тощо; по-третє, особа постає перед нами як людська «самість», вісь, центр, зосередження усіх дійових, психічних та інтелектуальних якостей. І врешті-решт, охарактеризуємо більш детально ноологічну категорію, з якою ми постійно маємо справу у християнському вченні про людину під назвою **«особистість»**.

У найсуттєвішому вираженні (виявленні) особистість постає як духовний (ноологічний) центр людини. Особистість є внутрішнім душевно-духовним носієм богоподібних якостей людини. Бути особистістю – це означає не лише займати певне місце у суспільстві, а й займати певне місце в тотальності боголюдського буття. Ноологія наголошує на тому, що буттєвісні (онтологічні) характеристики людини зумовлені її прямим відношенням до Бога, до Господа Ісуса Христа. А тому особистість, радше боголюдська особистість, набуває таких атрибутів, як вічність, самодостатність, єдність, цілісність, боголюдська творчо-вольова і смислотворча невичерпність.

Людська особистість проявляється через свій духовний світ (духовний універсум), який включає ідеали, мотиви, цінності; принципи, переконання; вірування; знання, погляди, ерудицію, вищі почуття (наприклад, морально-духовні або духовно-естетичні) тощо. З іншого боку, як самість (власне особистість), людська особистість або особистість людини проявляються через різноманітні форми і види самосвідомості: самоусвідомлення, самовизначення, певну самодостатність, власне покликання, самоактуалізацію і самореалізацію та ін. Розвинена людська особистість характеризується принциповою занепокоєністю, активністю, динамізмом. Християнська особистість постійно прагне до самопізнання і до богопізнання; прагне до богоспілкування через молитву та активну участь у житті Христової Церкви. Можна сказати, що людська особистість розкривається у Зустрічі–Одкровенні–Спілкуванні з Богом і, відповідно, у зустрічі–одкровенні–спілкуванні з іншими людьми.

2.4. Душевно-духовний світ людини

Сутність душевно-духовного світу особистості людини ми з'ясовуємо на засадах християнсько-філософського вчення про духовність і духовне пізнання людини. Це вчення називається *ноологією* (від грецького «ноос» – дух і «логос» – вчення). Тобто, ми розрізняємо такі науки, як психологія – вчення про душу людини і ноологія – вчення про дух людини. Це розрізнення впливає із розуміння людини як триєдиної істоти – духа–душі–тіла. Є великий комплекс наук про життєдіяльність людського тіла, зокрема фізіологія людини. Нині є достатньо розвинута наука про людську душу – психологія. У наш час успішно розвивається ноологія – вчення про дух і духовність людини.

Проблема духовності була, є і залишається однією із основних у філософсько-світоглядній, релігійній та науковій діяльності людства. Споконвічні проблеми і питання духовності й духовного світу особистості виникають із нестримного прагнення кожної самосвідомої особи визначити засади своєї людяності, сутності свого життя, його призначення і смислу. Ці питання тісно пов'язані зі знанням сутності та співвідношенням таких понять, як «дух», «душа», «духовність», «духовне пізнання», «свідомість», «самосвідомість» тощо.

Ноологія визнає в людині три рівні, які відповідають трьом головним аспектам пізнання і троїстій структурі реальності. Перший, найбільш пов'язаний із зовнішньою природою рівень – тілесний (тіло); другий, пограничний – душа, або психіка; третій, найглибший – дух. І саме дух створює «Я», ту вищу якість людини, в якій відображається її образ і подoba Бога.

У складній історії розкриття (осягнення) сутності духа, зокрема духа людини, релігійне і філософське розуміння часто-густо набувало відмінних рис. Філософи розуміли «дух» головним чином як розум, розумний дух, а в релігії ж дух означає силу вищого життя, яку вдихає в людину Бог-Творець.

Формування духовного світу особистості здійснюється в навчально-виховному процесі. І тут духовна особистість реалізується через перемогу духа над хаотичними стихіями тіла і душі. Дух здійснює творчо-вольові акти стосовно душі і тіла, наділяючи душу смыслом та істиною, дає їй свободу від влади природних сил. Врешті-решт, слід зазначити, що дух не пригнічує душі і не витісняє її з тіла людини. Адже душа – осереддя людської істоти. Тож дух має бути з'єднаним з душею, надавати їй вищі небесні якості і смисли. Тому справжнє духовне життя є одночасно духовно-душевним життям людини. Отже, поза духом немає сенсу говорити про душу і духовність. При цьому духовність виступає як основний чинник людської діяльності, яка спрямовується до вершин духа і душі.

Філософське поняття «духовність». Проблема духовності особистості й суспільства надзвичайно актуальна з погляду багатьох чинників:

- духовність – це один із найважливіших складових елементів відродження національного в культурі;
- духовність відіграє значну роль у процесі інтеграції народів, їх єдності;
- духовність – це передусім нова якість людини, її культури мислення, свідомості;
- сформована духовність – це шлях до реалізації духовного потенціалу особистості.

Як зазначалося вище, у сучасній гуманітарній науці розрізняються поняття «дух», «душа», «духовність».

Відомий російський філософ І. А. Ільїн писав, що дух є те, що кожен із нас не раз переживав у своєму досвіді і те, що нам усім доступне... Дух – не привид, чи ілюзія. Він – справжня реальність, і притому дорогоцінна реальність, – найбільш дорогоцінна з усіх. Той, хто прагне духа, повинен піклуватися про збагачення свого досвіду; не про наповнення власної пам'яті із чужих книг і не про гнучкість свого мислення з допомогою розумової гімнастики; але про пошук у безпосередньому житті всього того, що надає життю вищий смисл, що освячує його.

Категорія «**духовність**» як індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості віддзеркалює наявність двох фундаментальних потреб: індивідуальної потреби пізнання та соціальної потреби жити, діяти «для інших». Під духовністю переважно розуміють першу з цих потреб, а під душевністю – другу. **Душевність** характеризується добрим ставленням особи до людей, які її оточують, готовністю прийти на допомогу, розділити радість і горе.

Духовне життя суспільства включає як поняття, так і процеси, явища, пов'язані з духовною сферою життєдіяльності людей, сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень людей, процес їх виробництва, розповсюдження, перетворення суспільних ідей у внутрішній світ людини. Духовне життя суспільства охоплює світ ідеального. Основу духовного життя становить духовний світ людини – її духовні цінності, світоглядні орієнтації. Духовне життя – це завжди діалектична єдність індивідуального і суспільного, яке функціонує як індивідуально-суспільне.

Багатогранність духовного життя суспільства включає в себе такі складові: духовне виробництво; суспільна свідомість; духовна культура.

Духовне виробництво здійснюється у нерозривному взаємозв'язку з іншими видами суспільного виробництва. Як надзвичайно важлива складова суспіль-

ного виробництва, духовне виробництво – це формування духовних потреб людей, передусім виробництво суспільної свідомості. Суспільна свідомість є сукупністю ідеальних форм (пам'яті, суджень, поглядів, почуттів, ідей, уявлень, теорій), які охоплюють й відтворюють суспільне буття, вони вироблені людством у процесі освоєння природи і соціальної історії.

Суспільна свідомість не лише віддзеркалює суспільне буття, а й творить його, здійснюючи випереджальну та прогностичну функції суспільного буття. Випереджальна роль суспільної свідомості проявляється в її соціальній активності. Активність – це цілеспрямований вплив на суспільну практику, на хід її розвитку шляхом мобілізації духовної енергії людей, підвищення їхньої соціальної діяльності.

Важливо з малих літ виховувати у дитини інтуїцію духовності. Ця розвинута інтуїція – вірний шлях до досконалості особистості, її краси, моральної чистоти, любові до інших людей.

2.5. Творчість і професіоналізм людини. Самореалізація людини

Як ми уже знаємо, людина, будучи створеною Богом-Творцем за Його образом і подобою, є істотою творчо-вольовою й смислотворчою. Дорога до творчості прокладається через навчання, невпинною працею і натхненням. Учні ПТНЗ оволодівають масовими професіями. При цьому здійснюється їх соціалізація і поступова професійна адаптація. Соціалізація – це процес засвоєння і подальшого розвитку особою соціального й культурного досвіду, трудових навичок, знань, норм, цінностей, традицій, які накопичуються і передаються від покоління до покоління.

За своїми проявами феномен творчості людської реалізується в соціумі, а тому творчість – це не лише ноологічний чи психологічний феномен, але й феномен соціальний. Творчість – це така продуктивна діяльність людської особистості, яка породжує щось нове, чого раніше не було. Через творчість людина виявляє себе в соціумі і в культурі, створюючи для них нові цінності. У творчості, спрямованій на Істину, Благо й Красу людина як образ і подоба Божа реалізує свої іманентні боголюдські здатності, збагачує своє власне життя й життя соціуму, життя інших людей. Отже, найсуттєвішою ознакою творчості є новизна її продуктів. Творчість – це притаманна людині боголюдська здатність створювати нові матеріальні й морально-духовні, духовно-культурні, філософські і соціальні цінності. Через натхненну творчість людська особистість самовиражається, проявляє цілепокладаючу активність свого творчо-вольового й смислотворчого духа, виходячи певною мірою з потреб суспільно-історичної практики.

Таким чином, ознаками творчості є: свідома цілеспрямована (цілепокладаюча) активність віри–совісті–волі, уяви–інтуїції–розуму, любові–радості–надії; створення принципово нових цінностей; орієнтація на досягнення соціально значущих результатів. У творчій праці реалізуються всі наявні ноологічні здатності людини. Людині притаманні *натхнення, осяяння, творчий порив*, про що не раз писали й говорили вчені, інженери, поети, художники й мислителі.

Можливості розвитку морально-духовного, духовно-естетичного та смислотворчого потенціалу особистості студента в навчально-виховному процесі. У контексті нашої теми зупинимося на фундаментальних структурах творчо-вольової і смислотворчої здатностей людини – триадах: *розуміння–уміння–мислення (РУМ), творчість–майстерність–діяльність (ТМД) і мотивація–вибір–орієнтація (МВО)*. В основі своєї РУМ є триадою епістемологічною, ТМД – онтологічною, а МВО – аксіологічною. Кожна із цих триад має свій середній член, міровизначення або композицію. Так, «уміння» є міровизначенням «розуміння» і «мислення»; «майстерність» – міровизначенням (композицією) «діяльності» і «творчості», або творчої діяльності. Проаналізуємо менш очевидну триаду – МВО. Як відзначає український педагогічний словник, мотивація – система мотивів або стимулів, яка спонукає людину до конкретних форм діяльності або поведінки. Мотивами можуть виступати уявлення і дії, почуття й переживання, що виражають матеріальні або духовні потреби людини [8].

Розглянемо далі категорію *«орієнтація»*. У контексті нашої теми мова йде передусім про *професійну орієнтацію*. Ця категорія віддзеркалює дві сторони навчально-виховного процесу: зовнішню і внутрішню – морально-духовну орієнтацію і професійну. При цьому уможлиблюється експлікація важливої науково-педагогічної категоріальної структури – триади під назвою *«індивідуалізація–професіоналізація–соціалізація»*.

Внутрішня (психологічна й ноологічна) *професійна орієнтація* пов'язана з категорією «професійне самовизначення», тобто *професійного вибору*. Аналіз триади МВО показує, що мова йде про *ціннісно-сміслову* орієнтацію і *ціннісно-смісловий* вибір.

Отже, спектр смислотворчих здатностей фахівця (професіонала) можна виразити *триадою триад «МВО–ТМД–РУМ»*, де триада ТМД стає міровизначенням РУМ і МВО. Всі складові комплексної триади триад синергетично взаємообумовлені і взаємопов'язані між собою. Професійна творчість і смислотворча діяльність людини, що охоплюється фундаментальною триадою триад МВО-ТМД-РУМ, спрямовані на духовно-практичне освоєння світу людиною.

Розвиток і формування професіонала в навчально-виховному процесі здійснюються шляхом оперативного діяння на особу, що навчається. Завдання професійної школи будь-якого рівня полягає в тому, щоб формувати професійне *розуміння–уміння–мислення*, спрямовувати учня чи студента на майбутню *творчість–майстерність–діяльність*, використовуючи ціннісно-смыслову МВО (*мотивацію–вибір–орієнтацію*), впливаючи на неї та конституюючи її.

2.6. Людина серед людей. Професіоналізація, соціалізація та індивідуалізація особистості

Фундаментальність ноологічних, зокрема гуманістичних, цінностей соціалізації особистості людини визначається тим, що вони не можуть розглядатися як дещо похідне чи другорядне в нашому універсумі буття. Що ж стосується змісту і цілей сучасної освіти, зокрема професійної, то в структурі її ноологічно- і соціально-ціннісних імперативів поряд із задачами освоєння здобутків *духовної культури*, формування ціннісно-смыслового ставлення до соціального і природного середовища, що й виражає сутність *соціалізації особистості*, важливе місце належить також творчо-вольовій і смислотворчій *індивідуалізації*, тобто становленню й розвитку творчо-вольового і смислотворчого потенціалу особистості молодшої людини, розвитку її атрибутивних здатностей тілесно-душевної і душевно-духовної активності.

Розглядаючи *аксіологічні основи* 11-літньої загальношкільної освіти, можна виділити такі духовно-культурні та культурно-гуманістичні функції освіти: 1) розвиток духовних здатностей, сил й умінь, які дають змогу людині долати життєві труднощі; 2) забезпечення можливостей для особистісного і професійного росту, можливостей самоактуалізації і самореалізації; 3) оволодіння засобами, необхідними для досягнення інтелектуально-моральної свободи, особистісної автономії і щастя; 4) створення умов для саморозвитку професійно-творчої особистості і розкриття її духовних потенцій. Діалектичне поєднання *соціалізації та індивідуалізації* особистості в навчально-виховному процесі уможлиблюється за таких умов: становлення особистісного в людині передбачає засвоєння гуманістичних, морально-духовних, релігійних, соціально-культурних та інших цінностей, що складають основу духовної і матеріальної культури.

У контексті педагогічної аксіології адекватно з'ясовуються питання соціалізації та індивідуалізації учнівської молоді, що здійснюються в тріадній активності розглянутої вище тріади *мотивації–вибору–орієнтації*. Ціннісні мотивації, орієнтації і вибір – найважливіші уподобання і надання переваги тим чи іншим речам та явищам світу духовної і матеріальної культури, які

закріплюються життєвим досвідом людини. Ціннісна орієнтація людини характеризується чітким розмежуванням значущого, суттєвого для людини від несуттєвого. Сукупність стійких орієнтацій, уподобань, інтенцій людини, що складаються в результаті її духовно-практичного освоєння світу конституують **ноосферний ціннісно-смісловий тезаурус особистості**. По суті, тезаурус людини – це тією чи іншою мірою вербалізована сукупність її уявлень про світ, яка включає пізнавальні, оцінні і діяльнісні установки. Можна говорити про тезаурус конкретної людини (зокрема педагога, учня, студента). Безумовно, що особистісний тезаурус учнівської молоді формується в навчально-виховному процесі. Ціннісно-смісловий тезаурус (ЦСТ) забезпечує інтелектуальну, моральну та естетичну стійкість особистості, вмотивовує вибір певного типу її поведінки, пізнання та діяльності. ЦСТ складає одну з яскраво виражених динамічних структур ноосфери людини. ЦСТ втілює в собі результати соціалізації та індивідуалізації особистості учня в навчально-виховному процесі. А тому ЦСТ особистості конститується в умовах соціального, соціально-психологічного, морального, естетичного та духовно-розумного життя-пізнання, тобто смислотворчої і творчо-пізнавальної діяльності людини. Зрозуміло, що у становленні і розвитку динамічних структур ЦСТ вирішальну роль відіграють сім'я та найближче навчально-виховне оточення дітей, учнів, студентів. Очевидно, що формування ЦСТ – це автентичне завдання системи **виховання–освіти–навчання**. Це формування передбачає визначення **соціально значимих ідеалів і норм**, передбачає усвідомлення та з'ясування викладачами та вихователями складових соціального виховного ідеалу. Позитивний ідеал виникає і концептуалізується в результаті відбору традиційно-ціннісного у сфері духовної культури соціуму (народу, нації, держави). Так, в умовах сьогоднішньої незалежної України виник і формується соціальний виховний ідеал духовно-розумної, цілеспрямованої особистості з розвинутою творчо-вольовою і смислотворчою ноосферою людини, здатною самоактуалізуватися і самореалізуватися в нашому інноваційному динамічному суспільстві. Виховний ідеал має передбачати оптимізм, духовно-розумну життєрадісність, готовність до творчо-вольових зусиль в тій чи іншій сфері діяльності.

Ціннісно-смісловий тезаурус як складне ноосферне утворення конститується в тріадній активності **підсвідомості–свідомості–надсвідомості** особистості людини. Динамічність ЦСТ потребує з'ясування **навчально-виховних алгоритмів** його формування. Справді, розвиток ціннісних орієнтацій та їх особистісне утвердження супроводжується подоланням суперечностей і розв'язанням конфліктів у мотиваційній сфері свідомості людини і подолання амбівалентних почуттів і спрямувань. Тут стикаються мотиви обов'язку і власного

хотіння, мотиви морально-духовного і вітально-утилітарного порядків. Стійкий і несуперечливий ЦСТ обумовлює такі характеристики духовного світу особистості, як *творчо-вольова, смислотворча, морально-духовна та духовно-естетична цілісність* людини. Надійність і вірність вибраним ідеалам та принципам, здатність відстоювати ці ідеали і норми, дотримуватися активної життєвої позиції, уважність і наполегливість в досягненні соціально значущих цілей – все це визначає ступінь як *індивідуалізації, так і соціалізації* особистості, тобто визначає *ноосферний ціннісно-смисловий тезаурус* людини. Суперечливість, амбівалентність ЦСТ породжує непослідовність, ненадійність у вчинках та поведінці людини. Нерозвинений ЦСТ – це ознака інфантилізму, домінування випадкових зовнішніх стимулів і мотивацій у діяльності молодшої людини. Зростаючи розумово, морально та естетично, дитина, молода людина здійснює інтеріоризацію ціннісно-смилових норм та ідеалів суспільства. При цьому здійснюється автентичний процес соціалізації особистості. Зрозуміло, що найближчими взірцями для дітей та молоді є їхні батьки, вихователі, ровесники, учителі та викладачі.

У процесі гуманітарної освіти і виховання учнівської молоді в системі ПТНЗ, зокрема при викладанні соціально-гуманітарних предметів, соціалізація та індивідуалізація органічно, радше діалектично, взаємопов'язані та взаємообумовлені. А тому необхідним стає пошук нестандартних підходів і методів, прикладом яких може бути професійно-спрямоване викладання соціально-гуманітарних предметів у ПТНЗ. Однак у цій навчально-освітній системі, як і взагалі в сфері негуманітарної освіти (природничо-наукової, технічної, інженерно-технічної тощо), де переважають прагматичні тенденції, що обумовлюють формування професійно-технічного мислення, знання та уміння, реальним є відокремлення професійно-орієнтованого та соціально-гуманітарного знання. Тут соціалізація та індивідуалізація особистості лежать в різних площинах і завдання полягає в тому, щоб знайти для них площину дотику з метою підготовки не просто «хорошої» людини і не просто першокласного спеціаліста, а особистості–професіонала. Це має бути професіонал, який, окрім своїх професійних знань та умінь, засвоїв культуру людських взаємин, морально-духовні цінності соціуму, що дозволяє йому діяти як творчо-професійно, так і морально-культурно. Таким чином, і соціалізація, і індивідуалізація водночас являють собою дві сторони діалектичної суперечності, які й лежать в основі розвитку особистості.

Соціалізація та індивідуалізація аж ніяк не є такими, що взаємно виключають одне одного, а навпаки є взаємодоповнюючими. Композицією, мірою індивідуалізації та соціалізації людини виступає духовно-розумна, морально-

духовна, духовно-естетична, творчо-вольова і смислотворча особистість належного професіоналізму та належної соціально значимої морально-духовної культури. У філософському розумінні має місце чітко визначена гармонійна категоріальна структура – триада *індивідуалізація–професіоналізація–соціалізація*, в якій творчо-вольова і смислотворча *професіоналізація* є композицією, мірою, «дитям» *індивідуалізації* та *соціалізації* особистості людини. У цій триадній активності уможлиблюється реалізація *соціального виховного ідеалу*. По суті, тут мова йде про ціннісні імперативи та виміри *виховного ідеалу*.

Ноологічна структура християнського виховного ідеалу розкривається Г. Ващенком [7] цілком однозначно: наслідуючи українські традиції в морально-духовній сфері, треба велику увагу звернути на такі риси нашої вдачі (українського менталітету), які складають основу здорового родинного життя, бо родина завжди була найважливішою підвалиною суспільного життя; у юнацтві треба виховувати моральну чистоту, свідомість дівочої та юнацької честі, стриманість, підкорення статевих почуттів; треба плекати наші традиції і щодо виховання у молоді пошани до батьків, і взагалі до старших, що є основою суспільного і державного ладу; треба виховувати у молоді свідомість власної людської гідності, на основі якої виробляється правдивість, честь, вірність даному слову; з морально-духовним вихованням міцно пов'язане виховання волі і характеру, адже найважливішою рисою вольової людини є принциповість і здатність ставити перед собою певну мету. У Г. Ващенка однозначно прослідковуються навчально-виховні ідеали *раціональності, етичності та естетичності*. При реалізації цих ідеалів здійснюється як індивідуалізація, так і соціалізація особистості молодого людини.

Усі душевно-духовні здатності і сили молодого людини концентруються довкола найважливішої потенції і пробами *самоактуалізації* – творчо-вольової і смислотворчої настанови, тенденції до навчання, до розвитку, спрямованості на певні цілі та цінності. Прагнення ж до самостійної активності та діяльності помітне уже в ранньому віці, коли дитина хоче власними силами здобувати навички й знання, збагачувати свій життєвий досвід.

Основоположним принципом навчання і виховання стає принцип ціннісно-смиислового становлення та розвитку особистості молодого людини – її індивідуалізації, професіоналізації та соціалізації. Нині ми стаємо свідками зміни розуміння масштабності *суб'єкта і суб'єктивного, індивідуального в людині*. Сучасна педагогіка стверджує *ноологічну цінність і цілісність особистості*, задля становлення й розвитку якої задіяний увесь ціннісно-смисловий універсум педагогіки як науки і мистецтва. А тому вивчення ноологічно цілісної

особистості молоді людини в аспекті її становлення й розвитку як загально-освітнього, так і проєсійно спрямованого стає автентичною проблематикою сучасної системи освіти.

Отже, становлення і розвиток особистості учня (студента) здійснюється в тріадній активності *професіоналізації–соціалізації–індивідуалізації (ПСІ-активність)*. Категоріальна структура *ПСІ-активність* є автентичною для *професійної педагогіки*. Вона органічно включає у свій поняттєвий обсяг алгоритм переведу індивідуальних імпульсів у професійні бажання і багато інших психологічних ситуацій професійної педагогіки.

ПСІ-активність здійснюється в тривалому творчо-вольовому і смислотворчому життєвому процесі виховання–освіти–навчання, охоплюючи всі аспекти тілесно-душевного та душевно-духовного розвитку особистості. При цьому молода людина дедалі більше усвідомлює саму себе як професійно підготовленого фахівця.

Слід зазначити також, що ПСІ-активність молоді може деформуватися негативними впливами сучасного інформаційного середовища, зокрема, зарубіжними недоброзичливцями, які використовують проти української молоді тонко організовані технології, спрямовані, по суті, на десоціалізацію, розбещуючи молодь, роблячи із молодих людей «іванів, що не пам'ятають свого роду», безрідних космополитів тощо.

2.7. Цінність і краса людини. Професійна спеціалізація і творчість у вік молодості

Як вище було відзначено, сучасна гуманістична парадигма освіти утверджує необхідність розкриття унікальних потенційних ноологічних, тобто творчо-вольових і смислотворчих, здатностей людини (мислити і діяти в нестандартних ситуаціях самостійно, творчо та професійно і, зрозуміло, духовно-розумно). А тому в процесі професійної підготовки молоді виникає хоча й суперечливе, але надзвичайно важливе завдання: зберегти і збагатити, відтворити індивідуальність людини, її самобутність у проявах свого внутрішнього «Я» і водночас сформувати у неї соціально значущі характеристики, всі ті якості, які притаманні громадянину і професіоналу.

Професійне самовизначення особистості молоді людини обумовлюється системою факторів ноологічного, психологічного, соціального й національного порядків. Фактори внутрішнього душевно-духовного гатунку відіграють вирішальну роль у цьому процесі, складаючи, по суті, осереддя професійної орієнтації особистості. Професійне самовизначення і становлення особистості молоді людини належать до мало розробленої психолого-педагогічної теорії

соціалізації, професіоналізації та індивідуалізації молодого людини.

Професійне самовизначення починається із формування певних елементів *професійної свідомості, професійних інтенцій (спрямувань), усвідомлених та неусвідомлених (інтуїтивних) бажань і зацікавленостей.*

Наші великі Учителі (К. Ушинський, В. Зеньківський, Г. Ващенко, В. Сухомлинський та ін.) *знали, розуміли і вчили про глибинні душевно-духовні засади становлення особистості молодого людини в процесі трудового виховання та її наступної професіоналізації.* Так, В. Сухомлинський писав: «Розв'язання питання про те, *ким стати*, як увійти в життя, в наші дні розширюється від усталеного уявлення про професійну орієнтацію до широкого уявлення – про життєву орієнтацію, про те, *ким бути*» [26, 205]. Не примітивні схеми того чи іншого психоаналітика, а чіткі ноологічні й психолого-педагогічні принципи утверджував В. Сухомлинський у своїх працях: «Тому що немає жодної педагогічної закономірності, немає жодної істини, яка була б абсолютно *однаково застосована* для всіх дітей. Тому що практична педагогіка – це знання й уміння, не тільки доведені до ступеня майстерності, але й підняті до рівня мистецтва. Тому що виховувати людину – це передусім знати її душу, бачити й відчувати її індивідуальний світ» [27, 422].

Аналіз існуючих науково-педагогічних досліджень професіоналізації учнівської молоді дає змогу виявити ряд *ноологічних і психологічних* чинників, які складають стратегію професійного самовизначення і професійної адаптації молодого людини. Ця стратегія розглядається окремими авторами як функціональний засіб організації діяльності, що дозволяє створити систему соціокультурних уявлень особистості про власне життя і своє місце у світі професій; усвідомити свої найбільш значущі професійні орієнтири і пріоритети; погодити в уявленні образ, сенс життя і реалії професійної дійсності; сформулювати модель власного життя, спрогнозувати майбутнє і здійснити свій життєвий професійний проект.

Слід, однак, зауважити, що *стратегію свого професійного самовизначення* молода людина може визначати головним чином на інтуїтивному рівні, користуючись обмеженою інформацією, своєю творчо-вольовою і смислотворчою уявою, вірою і надією. На рівні ж професійного психолого-педагогічного дискурсу складові цієї стратегії описуються так: стратегія професійного самовизначення (СПС) молодого людини розглядається як цілісне душевно-духовне утворення, за допомогою якого здійснюється керування процесом рішення, через уявлення про те, що треба робити, як треба робити тощо; СПС – це генеральна програма, головний напрям пошуку і розробки рішення, що підпорядковує собі всі інші дії та блоки дій; СПС – це система інтелектуальних дій

молодої людини із самовизначення життєвих і професійних планів, програм, установок, ідей, що прогноуються, апробуються, реалізуються, змінюються і зміцнюються або ж відхиляються, охоплюючи значний період часу, і є результатом поєднання особистісних дій та творчо-вольових актів із соціальними і різними життєвими чинниками.

Отже, у формуванні стратегії професійного самовизначення задіяні ноологічні й психологічні здатності молодого людини, зокрема, *уява–інтуїція–розум, віра–совість–воля, любов–радість–надія; всі когнітивні (знанняві, інформаційні) її здобутки, розуміння себе й світу, життєве оточення (батьки, друзі і весь сучасний інформаційний простір)*. Усе це надзвичайно важливо. Адже в процесі вироблення стратегії професійного самовизначення активізуються творчо-вольові й смислотворчі чинники *професіоналізації, соціалізації та індивідуалізації* особистості молодого людини.

2.8. Ідеали людини. Професіоналізм і професійна творчість людини

Справжній професіоналізм – це особистісна професійна творчість і майстерність. Здатність до творчості (креативності) вказує на богоподібність людини. Питання про творчість людини у ноологічному аспекті сягає боголюдського синергетичного процесу становлення, розвитку і вдосконалення особистості. Бог чекає від людини творчої відповіді усім її життям-пізнанням.

У наш час профорієнтація майбутнього спеціаліста розпочинається в середній школі, ліцеї, гімназії. Ціннісно-сміслова мотивація–вибір–орієнтація активізується у старшокласника, закріплюється на певних спрямуваннях, виборах, приводячи до доміантних установок щодо майбутнього професіоналізму. Водночас формуються, активізуються творчо-вольові і смислотворчі механізми (алгоритми) тріади професійного розуміння–уміння–мислення з мінімальними (початковими) екстенсивними та інтенсивними характеристиками.

Професійна підготовка учня чи студента (професіоналізація) здійснюється одночасно, принаймні, в чотирьох чітко виражених напрямках: ноологічному, психологічному, когнітивному і герменевтичному. Психологічний напрям (аспект) істотно пов'язаний з розвитком Я-концепції особистості. Психологічне і соціальне Я відносяться до структури Я-концепції вищого рівня. При розгляді особливостей професіоналізації та економічної соціалізації особистості підлітка необхідний також аналіз специфічних рівнів Я-концепції, що стосуються економічної та професійної ідентичності особистості. Розвиток професійної Я-концепції має інваріантні складові, незалежні від роду професії, посередників, а зі структурою Я-концепції потенціальних підприємців. Головною психологічною і ноологічною метою розвитку Я-концепції є перехід від зов-

нішніх чинників, що позитивно (а часом і негативно) впливають на особу учня чи студента, до внутрішніх душевно-духовних джерел самоактуалізації і самореалізації. Підліток повинен розвинути у себе навички рефлексивності, тобто навички самооцінки і самоодобрення – стати самому для себе джерелом оцінки. Для гуманістичної психології є очевидним, що кожна людина має первісну потребу в збереженні, захисті і вдосконаленні своєї Я-концепції.

2.9. Творчо-пізнавально-діяльнісна освіта і професіоналізація молодих людей

Молодій людині в процесі професійного навчання важливо усвідомити етапи навчально-виховного процесу і, зокрема, професійної підготовки. Педагогіка інноваційної професійної творчо-пізнавально-діяльнісної освіти (ТПДО) наголошує на тому, що головною метою професійного навчання є формування у молодій людини ідеалів *творчості–майстерності–діяльності* (ТМД). Це означає, що професіонал спрямовується на усвідомлення і пошуки проблем у своїй професії і на вміння їх самостійного дослідження і розв'язання.

Молода людина з творчо-вольовим підходом до ТМД розглядає своє професійне інформаційне середовище не як стійку і гармонійну структуру, до якої можна вдало пристосуватися, а як проблемне поле різноманітних питань і рішень, як професійну *герменевтичну* ситуацію, що в zasadничується тріадною активністю *питання–розуміння–відповідь* та *пізнання–розуміння–знання*.

Інформаційна професійна структура у *творчому* аспекті виступає як сфера епістемологічної і герменевтичної невизначеності, проблемності і таємничості, пізнавальної і практичної нереалізованості всіх можливостей *пізнання–розуміння–знання, мотивації–вибору–орієнтації, розуміння–уміння–мислення і творчості–майстерності–діяльності*. І хоч ці невизначеності і нереалізованості редукуються у цілий комплекс багатоманітних проблем і таємниць, які належить подолати і досягнути молодій людині, але вони складають для неї унікальну можливість до творчо-вольової самоактуалізації і самореалізації. Для такої творчо зорієнтованої і натхненної молоді людини життя стає *життям–пізнанням*, творчо-вольовим спрямуванням і пориванням, сповненим багатоманітністю проблем, таємниць, а також можливостей їх досягнення і розв'язання.

Проблемно-зорієнтована молода людина здійснює постійну **трансгресію** – подолання границь відомого–невідомого, знання–незнання, спрямовується до інноваційного, творчого діяння. Неодмінною умовою інтелектуального розвитку стає безперервний пошук, стан інтелектуального напруження, розумової бадьорості. Здійснення трансгресії рівноважно творенню штучного світу.

Дослідницька позиція, творчо-вольове і смислотворче спрямування транс-

гресивної молоді людини полегшує виявлення професійних проблем і можливостей їх оригінального розв'язання. А таких проблем у практично-духовному освоєнні світу людиною безліч. У будь-якій галузі реального практичного життя–пізнання (науці і техніці, політиці і мистецтві, в управлінні тощо) такі проблеми були, є і будуть, оскільки ми живемо у досить невлаштованому світі. А наш постнекласичний (у науковому відношенні) і постіндустріальний (у політико-економічному розумінні) час є особливим щодо глобальних та універсальних проблем науки і техніки, політики, економіки та освіти.

Вище були окреслені *творчі* аспекти професійної ТПДО – освіти проблемно-зорієнтованої, творчо-вольової активності і діяльності інноваційної людини. Далі проаналізуємо *когнітивні* особливості самоактуалізації і самореалізації студента чи молодого спеціаліста в системі ТПДО. Тут важливого значення набуває процес нетрадиційного засвоєння і одержання знання про світ і про людей, про себе самого і про свою професію. Це *когнітивний* аспект інноваційної ТПДО. Когнітивна (інформаційна, знаннева) озброєність стає необхідною умовою у процесі творчо-пізнавально-діяльнісного навчання і творчого розв'язання професійних проблем. Знання, що здобуваються у базовій професійній освіті, активізують *мислення*, поліпшують *розуміння* і стимулюють творчість–майстерність–діяльність майбутнього спеціаліста.

Особливого значення у цьому творчо-вольовому і смислотворчо-пізнавальному процесі мають ті проблеми, які допускають множину ймовірних і цікавих рішень. При цьому стимулюється творчо-пізнавальне мислення, розвивається професійна кмітливність, догадливість і творча фантазія. У дидактичному аспекті тут спрацьовує принцип зменшення ролі чисто вербального, формально-логічного засвоєння знань і зростає, інтенсифікується тріадна активність ТМД.

У цьому процесі навчання збільшується значимість інформації типу «я знаю, як» у порівнянні з інформацією типу «я знаю, що». Тут більше уваги приділяється інтенсифікації *уяви–інтуїції–розуму*, виробленню *розуміння–уміння–мислення* у своїй професійній сфері. При цьому створюються власні герменевтичні евристичні мислення і розуміння.

У відповідності з герменевтичними і ноетичними принципами, професійне знання здобувається і засвоюється не для відтворення на іспитах, а для того, щоб використати його у процесі вирішення конкретних професійних задач. Завдяки цьому індивідуально-зорієнтована ТПДО, індивідуальна система розвитку професіоналізму стає творчо-діяльною, творчо-продуктивною, оперативною системою. При цьому породжуються нові оператори тріадної активності МВО–ТМД–РУМ, нові ноетичні (творчо-вольові і смислотворчі)

та когнітивні реальності. Здобуті і засвоєні в ноетичній і герменевтичній активності системи ТПДО професійні знання є принципово структурованими, а не аморфними знаннями системи пасивної професійної освіти. Ця структуризація, як правило, особистісна, оскільки тут задіяний особистий досвід, особисті евристики, особиста герменевтика.

Герменевтичний і ноетичний аспекти не враховувалися до цього часу у сфері природничо-наукового, технічного (негуманітарного) знання і пізнання. Не враховувалися також психолого-ноологічні аспекти Я-концепції. Тепер «Я-концепція» розглядається як фактор професіоналізації підлітків і студентів.

2.10. Я-концепція як фактор професійної адаптації і професіоналізації учнів

Однією із найважливіших категорій сучасної психології взагалі і педагогічної психології зокрема, є категорія під назвою «**Я-концепція**». Ця ноологічна категорія уже стала надбанням нових педагогічних словників: «Я-концепція» – відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, яка переживається ним як неповторна, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми і ставленні до себе самого. «Я-концепція» – цілісний, хоча й не позбавлений внутрішніх протиріч, образ власного Я, що виступає як установка у ставленні до самого себе і який включає компоненти: когнітивний – образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо (самосвідомості); емоційний – самоповага, самоприниження тощо; оцінково-вольовий – прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо.

Зупинимося на проблематиці «Я-концепція» детальніше. Я-концепція – усвідомлення себе самого як людини, як істоти розумної, вольової і т. д. є атрибутом людини. Важко повірити, що можна заперечувати наявність «Я» в контексті якої б то не було психологічної теорії особистості.

Є чимало концепцій розвитку людини, до того ж кожна передбачає певну антропологію. Наші всесвітньо відомі психологи і педагоги К. Ушинський, Г. Ващенко, В. Сухомлинський, А. Макаренко та інші ніколи не сумнівалися в тому, що кожна людина є особистістю, що вона усвідомлює своє власне Я і заслуговує на незаперечне людське (гуманне) ставлення до неї.

Психолого-педагогічна проблематика Я-концепції невичерпна. Її з'ясування (у певному об'ємі) можливе лише в гармонійному семантичному поєднанні психології, ноології і педагогіки. Грунтуючись на розумінні людини як духа–душі–тіла, ми можемо стверджувати, що Я-концепція – **ноологічний** образ людини, тобто образ людини як **духа**, як духовної істоти, яка усвідомлює сама

себе. Цей образ має свої численні ознаки і характеристики.

Людина як дух–душа–тіло має описуватися чіткою матрицею категоріальних тріадних структур, зокрема просторово-часовою визначеністю, якісно-кількісною мірністю і мінливістю тощо. Дух людини спрямовується до зовнішнього і внутрішнього, до видимого і невидимого, до поцейбічного і потойбічного, до земного і небесного. Людина перебуває в цілісній тріадній активності існування–екзистенції–трансценденції, постійно спрямовується за свої власні межі і можливості. Окрім ноологічної трансценденції як виходу людського духа за наявні природні межі, як поривання до небесного і переходу до надприродного буття, є надзвичайно плідне *психологічне* поняття, радше психологічна (коротко описана вище) категорія *трансгресія*, яка визначена відомим польським психологом Юзефом Козелецьким [14].

Людина, за Ю. Козелецьким, – це *трансгресійна* істота, причому під трансгресією він розуміє намірений вихід людини поза межі того, що вона посідає і чим є. Прикладом трансгресії може слугувати біблійна оповідь про Адама та Єву, які зірвали заборонений фрукт з дерева посередині раю, що стало джерелом терпіння, але й дало змогу краще зрозуміти поняття «добра» і «зла». Трансгресія – це творчо-вольова здатність і пристрасть людини до подолання меж. Люди не тільки виконують консервативні функції, які спрямовані на самозбереження, але й прагнуть до постійного подолання попередніх своїх досягнень і результатів. Вони стараються вийти за межі того, чим володіють.

Завдяки актам трансгресії і рухові вперед із своєрідною жадобою люди розширюють свій власний світ і розуміння самих себе. У цьому творчо-вольовому, динамічному процесі змінюється Я–образ людини, змінюється її «Я–концепція». Трансгресивний аспект Я–концепції має важливі психолого-педагогічні виміри. Бо трансгресія – це спрямована, творчо-вольова і смислотворча дія, пов'язана із прагненням утвердження і зростання значимості себе самого як особистості. При цьому *уява–інтуїція–розум* виступають як операційно-пошукові чинники, а *віра–совість–воля* виконують керівні і стримуючі функції.

У ціннісно-смысловому універсумі буття можна виділити різні типи трансгресивної активності людини: у предметно-речевому світі, міжособистісна (соціально-психологічна), когнітивна і науково-символьна, персоналістична. Ю. Козелецький [14] виражає ці типи образно так: 1) трансгресія заради предметів – це матеріальна експансія, яка найбільш помітна в наш час, згідно з нею людина є тим, чим вона володіє; 2) трансгресія заради інших має два різні вияви: домінування над іншими або ж альтруїстичні вчинки; 3) трансгресія заради символів має за мету здобуття знань у фізичній, суспільній і культурній галузях та турботу про *власну особистість*; 4) трансгресія заради себе – це

вчинки, пов'язані з розвитком себе самого або формуванням своєї індивідуальності згідно з власним проектом.

Педагогічна психологія має врахувати факт не тільки духовно-розумної, конструктивної трансгресії, але й *деструктивної*, яка веде до руйнації попередніх культурно-необхідних форм життя. Тобто поряд із прометеївською трансгресією з'являється геростратівська активність, спрямована на деструктивні дії і вчинки. Деструктивною часто виявляється трансгресія, що спрямована на ганебне збагачення, на завоювання слави і влади. Історія ХХ століття знає численні приклади руйнівної, фанатичної трансгресії людини і окремих людських угруповань.

Виховання–освіта–навчання людини обумовлюються її психологічною і ноологічною «Я-концепцією». На рівні педагогічної психології важливо знати, що форми й способи учіння значною мірою визначаються його концептуально-психологічним базисом. Опишемо принаймні два основні принципи розробки, організації та реалізації професійної підготовки учнів:

по-перше, особистість здатна до продуктивного учіння там і тоді, де й коли їй надана можливість творчого самоудосконалення, творчо-вольової конструктивної трансгресії; бо саме тут (при цих умовах) здійснюється осмислення досягнутого результату, самостійно вибираються нові задачі та цілі;

по-друге, учіння продуктивне лише тоді, коли розкривається взаємозв'язок між його змістом і способами реалізації, з одного боку, і смислами та цілями особистості, з другого.

2.11. Професійна підготовка молоді

Розглянемо основні структури **Я-концепції** в аспекті професійного становлення особистості. Важливим при цьому є з'ясування динаміки Я-концепції підлітків і студентів. Це особливо стосується сфери сучасних економічних спеціальностей, зокрема, спеціальності «Підприємництво, менеджмент та маркетинг».

Як відзначає А. В. Бояринцева, розгляд процесу професійного становлення особистості з погляду формування суб'єктності, на основі аналізу структури і динаміки Я-концепції створює можливості розкриття для педагога психологічного, навчального і професійного потенціалу підлітка [5]. Важливо тут те, що професійна орієнтація не може обмежуватися лише ознайомленням підлітків з предметною стороною професії, вона повинна включати також орієнтацію у психологічних та етико-сміслових моделях професійної діяльності для того, аби в процесі професійних пошуків підліток свідомо вибрав і самостійно формував свій індивідуальний етичний стиль професійної діяльності і засоби досягнення економічного успіху. Як бачимо, тут підкреслюється фундаментальна значимість

тріадної активності *мотивації–вибору–орієнтації*.

Виявляється, що становлення і розвиток професійної свідомості, професійного мислення, словом, формування професіоналізму студентів не може обмежитися лише *когнітивними* характеристиками. В залежності від професії змінюються характеристики Експресивного Я. Дослідниця цієї проблеми А. В. Бояринцева говорить, наприклад, про «економічне Я, професійне Я тощо». В окремих випадках душевно-духовні особистісні структури майбутнього підприємця, що обумовлюються високою активністю МВО і ТМД, не дозволяють йому працювати як *виконавець* (така молода людина погано переносить своє Експресивне Я в ролі об'єкта чужого зовнішнього діяння).

Професійне Я формується не тільки на основі економічного Я (тип суб'єктності), але й на основі психологічного Я. Ціннісно-смысловий аспект професійного Я вимагає особливої уваги в процесі педагогічної роботи з економічно орієнтованими підлітками.

З вищевикладеного можна зробити висновок про те, що професійна підготовка студента (професіоналізація) здійснюється одночасно, принаймні, в чотирьох чітко виражених напрямках: психологічному, когнітивному, герменевтичному і ноетичному. Психологічний напрям (аспект) істотно пов'язаний з розвитком Я-концепції особистості, з динамікою Рефлексивного Я (РЕФ–Я) і Експресивного (ЕКС–Я). Причому Екс-Я формується як професійне Я (до прикладу, економічне, педагогічне, інженерне тощо). Ці особливості професіоналізації досліджуються професійною педагогікою.

Головною психологічною і ноологічною метою розвитку Я-концепції є перехід від зовнішніх чинників, що позитивно (а часом і негативно) впливають на особу учня чи студента, до внутрішніх душевно-духовних джерел самоактуалізації і самореалізації. Підліток повинен розвинути у себе навички рефлексивності, тобто навички самооцінки і самоодобрення – стати самому для себе джерелом оцінки. Іншими словами, мова йде про розвиток активного Рефлексивного Я (Реф-Я).

Динаміка розвитку Я-концепції обумовлюється психологічними і ноологічними факторами. Наприклад, в основі *етичної* та *естетичної орієнтації* лежать незбагненні чинники Імпресивного Я (Ім-Я) людини, пов'язані з генетичною і архетипною спадковістю.

В основі етичної орієнтації особистості лежить особистісний смисл Я, тобто *імпресивне* Я. Цей смисл може бути різним, в залежності від переваг у структурі Я-концепції того чи іншого виду ідентичності – соціального, національного, економічного, матеріального, професійного тощо.

Людина може сприймати смисл свого Ім-Я через досить таки відносні

детермінанти. Скажімо, «Я є те, що Я умію», «Я є те, що визначає моя референтна група». Завданням ноологічного розвитку Я-концепції є плекання духовно-розумних, морально-духовних, духовно-естетичних пріоритетів. Цими короткими зауваженнями не вичерпується Я-концептуальний (психолого-ноологічний) вимір професійної підготовки студентів. Але без урахування динаміки росту Я-концепції унеможливується належне управління процесом професійного становлення і розвитку студентів.

Як справедливо зауважує доктор педагогічних наук, професор А. А. Орлов, «У професійному мисленні кожного спеціаліста постає понятійно-проблемний рівень мислення його епохи, властивий їй підхід розуміння педагогічних процесів та явищ, що, в свою чергу, підсилюється установками, етичними нормами, цінностями та іншими соціально-психологічними механізмами, притаманними сучасному суспільству». Це означає, що успішно з'ясовувати проблематику професійної підготовки будь-яких спеціалістів ми зможемо лише в широкому контексті духовної ситуації нашого часу. Справжній професіоналізм у будь-якій сфері сучасної культури і цивілізації можна оцінити у цілісному його виявленні за допомогою певного категоріального ладу педагогіки як науки і мистецтва. Дослідження ж окремої категоріальної структури типу «професійне мислення» у відриві від однопорядкових категоріальних структур не може бути ефективним.

Ноологічний підхід, що застосовується в нашому посібнику, виражає також певну **ідеологію** педагогічного мислення і **методологію** науково-педагогічних пошуків, причому, виражає ці аспекти в єдиному семантичному полі педагогіки як науки життя–пізнання.

Ноетика, і зокрема педагогічна, має досліджувати концепції як навчально-пізнавального мислення, так і науково-пізнавального теоретичного і практичного мислення високого рівня. Бо саме на цьому рівні ми спостерігаємо ноологічну реалізацію принципу єдності раціонального, творчо-вольового і смислотворчого з морально-духовним та естетичним у процесі професійної творчості–майстерності–діяльності. Професійна ж підготовка, якраз, і спрямована на формування і розвиток спеціальних здібностей, що охоплюються триадами **мотивації–вибору–орієнтації, розуміння**.

2.12. Формування духовного світу молоді людини в контексті української духовно-християнської ментальності

Найбільша таємниця світу, яку прагнули розгадати філософи і психологи, це таємниця духовного світу особистості і, зокрема, свідомості й самосвідомості людини. На перший погляд, свідомість, яка притаманна кожній людині, є найближчим і зрозумілим для нас поняттям. Але часто-густо те, що здається

нам простим і зрозумілим, виявляється найбільш складним і незрозумілим. Людина мислить, людина спроможна оцінювати себе і світ, здатна передавати інформацію, прогнозувати свою діяльність, творити своє соціальне середовище і т. д. Але як виникає людська свідомість? Чи мають свідомість тварини? Як мислить і творить людина? Ми можемо виписати безліч запитань такого роду і не знайти на них справжньої відповіді.

Психологи на різний лад визначають свідомість як відображення у психіці людини ідеальних образів дійсності, своєї діяльності і самої себе. Замість поняття «психіка» ми послуговуємося категорією душевно-духовного світу особистості. При цьому ми одразу ж переконаємося у дуже приблизному і неточному визначенні поняття свідомості, що наведено вище.

Ноологія вчить, що свідомість – це не просто образ дійсності, а особлива форма душевно-духовної діяльності й активності людини, орієнтована на досягнення, розуміння і перетворення реальності. Дійсно, необхідною складовою свідомості є знання і, мабуть, не буває знання поза свідомістю. Усвідомити який-небудь об'єкт – означає включити його в систему своїх знань, у свою пам'ять, у свою свідомість. І тут свідомість постає як знання про зовнішній і внутрішній світ, про самого себе. Однак свідомість не зводиться тільки до знання, не тотожна йому. Адже свідомість проявляється не лише в узагальненому знанні навколишньої дійсності, а й у певному оцінковому, теоретичному і практичному ставленні до неї. Отже, важливою складовою свідомості є різноманітні переживання людиною того, що для неї значуще в навколишній дійсності, у її внутрішньому душевно-духовному світі.

У філософії та інших галузях науки про людину проблема свідомості формується щонайменше в чотирьох аспектах. Перший аспект – це проблема відношення свідомості до відображуваної дійсності, до предметів, явищ та процесів навколишнього світу. Тут атеїстична філософія розглядає свідомість як щось вторинне, похідне від матерії. У межах цього матеріалістично-атеїстичного аспекту вирішуються питання про сутність свідомості і мислення людини, про суб'єктивне та об'єктивне, про реальне та ідеальне і т. д.

Другий аспект – це проблема виникнення, генези свідомості. Знову ж таки у чисто матеріалістичному вираженні свідомість розглядається як результат прогресивного розвитку (еволюції) живих організмів, походження яких важко піддається логічному з'ясуванню.

Третій аспект проблеми свідомості полягає у відношенні свідомості і діяльності мозку; тобто ставиться психофізична проблема, яка найменш розроблена у психології.

Четвертий аспект проблеми пов'язаний із вирішенням питань творчо-вольової

і смислотворчої активності свідомості, про роль свідомості у перетворенні світу. Свідомість розглядається тут як суб'єктивна реальність, якій притаманна активність і самостійність.

Вищевикладений зміст ноологічної проблематики духовного світу особистості показує, що останній аспект є принципово ноологічним. Тож ми надалі зосередимо свою увагу саме на цьому аспекті свідомості та самосвідомості людини. Дійсно, наша свідомість активна. Ми сприймаємо, як відомо кожному з власного досвіду, не «все підряд» (бо коли бачиш «все», то не бачиш нічого). Бо все залежить від того, на чому ми зосереджуємо свою увагу, що ми хочемо бачити, якими цілями визначаємо своє бачення тощо. Отже, свідомість завжди перебуває у стані смислової активності і вибіркості.

Носієм свідомості є людська особистість. І тому замість таких виразів, як, наприклад, «свідомості притаманна свобода», ми у своєму викладі користуємося іншими термінами і виразами. Дійсно, свобода притаманна людині. Наявність у людини свободи волі, свободи совісті і всього того, про що ми пишемо у нашому посібнику, описує свідомість людини і різноманітні її структури. І для нас свідомість – не лише здатність головного мозку, а ноологічна здатність людини пізнавати (осягати) світ в образах, поняттях, ідеях, теоріях і тощо, а також перетворювати його і матеріально-духовно його освоювати.

На підставі вищевикладеного можемо відзначити, що свідомість є особливою духовно-пізнавальною, смислотворчою і творчо-вольовою здатністю людини осягати сутності Божої Світобудови, творити образи об'єктивного і суб'єктивного світів, активно і цілеспрямовано перетворювати себе і світ відповідно до своїх потреб, до своєї волі та до своїх часто незбагнених інтересів. Свідомість – це явище тілесно-душевно-духовного порядку у складній природі людини. Свідомість обумовлюється як внутрішніми духовно-пізнавальними здатностями та атрибутами людини, так і зовнішніми процесами навколишньої дійсності. Отже, свідомість є таким чинником людського життя–пізнання, який найбільш чітко виявляє душевно-духовну силу людини – як образу і подоби Божої.

Одним із пріоритетних напрямів досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні є дослідження теоретико-методологічних проблем формування духовності особистості учнів і студентів. Національні й загальнолюдські цінності в історії української і світової культури, зокрема в історії педагогічної думки, потребують належного як історико-педагогічного, так й історико-філософського з'ясування на предмет їх використання у навчально-виховному процесі молоді, формуванні духовного світу особистості молоді людини.

З метою вивчення цих питань розглянемо спершу ноологічні засади історичного пізнання та його вплив на філософсько-педагогічну думку в умовах сучасної України.

Роздуми над філософією історії (загальнолюдської і національної) повертають нас до внутрішньої таємниці соціального виміру буття людини. Адже саме в цьому соціумі здійснюється навчально-виховний процес, зокрема здійснюється формування духовності особистості. У цих роздумах Мій власний дух споріднюється зі священним переданням історії, культури, історичної національно-культурної традиції. Історичне пізнання і філософія історії мають свою епістемологію, свою теорію пізнання, як і будь-яка інша галузь людського знання й пізнання. У нашому дослідженні філософії історії методологічними й епістемологічними засадами виступає християнсько-філософська ноологія. Ці засади (основоположні поняття, принципи, категорії і категоріальні структури тощо) доцільно тематизувати в цілісній концепції ноологічної філософії історії. Фундаментальними категоріями і категоріальними структурами цієї філософської концепції є поняття «історична реальність», «історична нація», «національна ідея», «національна ідентичність», «національна соборність» та ін.

У ціннісно-смисловому універсумі історії поняття «історична нація» виражає конкретне динамічне цілісне (системне) буття. Мені, як українцю, важливо з'ясувати буття «української нації», з яким органічно, цілісно і нерозривно пов'язане і Моє власне конкретно-історичне буття, Моя власна життєва доля. Термін «моя власна життєва доля» стосується кожного представника нації в минулому, теперішньому і майбутньому, оскільки нація складається з окремих осіб.

М. Бердяєв називав історичне пізнання «пізнанням духовної реальності». «Філософія історії, – відзначав філософ, – історичне пізнання є одним зі шляхів до пізнання духовної реальності. Це наука про дух, що прилучає нас до таємниці духовного життя. Вона має справу з тією конкретною духовною дійсністю, яка значно багатша і більш складна, ніж та, яка відкривається, наприклад, в індивідуальній людській психології» [2, 13–14]. Ноологічна філософія історії розглядає людину в сукупності діяння усіх світових сил, у конкретній повноті загальнолюдської і національної історії. Це сукупне діяння усіх світових сил породжує реальність вищого рівня – духовно-історичну реальність, у якій, власне, і здійснюється формування духовного світу особистості. Зрозуміло, що в цій історії задіяні могутні енерго-матеріально-інформаційні сили космічного, земного, людського і боголюдського порядків. У такій постановці питання про долю людини, її духовність, про долю людського життя на Землі стає очевидним, що людина є воістину історичною істотою. Кожна людина

вкорінена в історичній реальності, і ця реальність міститься в людині й презентується нею. М. Бердяєв писав про те, що «неможливо виділити історію з людини, тобто неможливо взяти її абстрактно, і неможливо виділити людину з історії, тобто неможливо історію розглядати поза людиною» [2, 14]. Більш конкретно це означає, що не можна розглядати людину поза глибиною духовної реальності історії. Бо саме в історичному по-справжньому розкривається внутрішня духовна (ноологічна) сутність світу і певні аспекти внутрішньої духовної сутності людини як образу і подоби Божої.

Ноологічне осягнення історії означає її прийняття як глибинно принципової Моєї історії, Моєї духовної долі. Таке розуміння історії, і передусім своєї національної історії, було характерним для М. Бердяєва, В. Винниченка, Ю. Липи та багатьох інших учених. І лише в такому прийнятті історії людства, історії свого власного народу як глибинно, атрибутивно моєї долі, ми зможемо приєднатися до тасмниці історичного та осягнути нашу доленосну історію. У цьому осягненні зникає ілюзія своєї власної окремішності, не виникає синдрому «моя хата скраю». Це означає також, що історія пізнається через історичну пам'ять, через історичне передання, пізнається за допомогою нашої ноологічно-історичної активності. Лише в процесі одухотворення і переутворення історичної пам'яті з'ясовується внутрішній ноосферний зв'язок доленосних історичних подій. А тому ноологічне пізнання історії є принципово педагогічним, дидактичним із погляду формування духовності, духовного світу особистості. Ноологічне пізнання історії спрямовується не на матеріальну культуру історії, не на емпіричне, не на поцейбічне, а на потойбічне, на потойбічний уже історичний світ. В історичній пам'яті, у звертанні до минулого – особливе відчуття приєднання до іншого світу.

Для духовного осягнення історичних подій і звершень давно існує епістемологічна категорія міфа – категорія філософсько-історичної ноології. Історія завжди була і залишається міфічною, оскільки, відповідно до християнсько-філософського теїзму, історичні події реалізуються за допомогою видимого і невидимого світів. А тому доцільно дотримуватися тієї сутності категорій «міф» і «міфічна реальність», як це, наприклад, визначав М. Бердяєв: «Міф не є видумка, а реальність, але реальність іншого порядку, ніж реальність так званої об'єктивної емпіричної реальності (данності)» [1, 18]. Для масової буденної свідомості, як наголошує Р. Кісь, міф є чимось недостовірним, вигаданим, таким, що деформує дійсність [13, 71]. У системно-цілісному взаємозв'язку історичного буття та його творчо-вольового і смислотворчого, тобто ноологічного відтворення, виникає гармонійна тріада «історичність–міфічність–творчість»,

або ж «історія–міф–творчість» [13, 71]. Із цієї тріади випливає, що «міф» є композицією певних історичних подій, звершень та їх духовно-розумного, морально-духовного й естетично-духовного відтворення і творення.

Міф конститує і репрезентує ноологічну сутність людини як образу і подоби Божої. Справжня міфічна свідомість – містична віросвідомість. І в цьому смислі, як відзначає Р. Кісь, «людина не просто є істотою міфотворчою – міф творить саму людину яко Людину, яко живу енергетичну і духовну ланку, що є медіатором поміж «Цим» і «Тамтим», яко чинника людотворчого і структуруючого, агента всеєдності і холізму, Космізації – на противагу до Хаосу» [13, 72].

З іншого боку, історичне пізнання неможливе без Віри, без своєї внутрішньої міфологічної віросвідомості. Тому що історія – це не насильство над пізнавальним людським духом, а морально-духовний акт переображення ноосфери людини, яка пізнає за допомогою Божою і під впливом великого історичного минулого. І в ноосфері людини, в глибинах нашого духа відтворюється, насамперед, через міфотворчість, віросвідомість, інтуїцію та уяву історичне минуле, здійснюється внутрішнє осягнення цього минулого. М. Бердяєв говорив, навіть, про «внутрішнє пригадування» великих історичних подій. Це те «пригадування», яке призводило, наприклад, В. Винниченка до серцевих нападів при читанні історії України.

Отже, осягнення історії здійснюється ноологічно, тобто за допомогою уяви–інтуїції–розуму, віри–совісті–волі та любові–радості–надії, через внутрішнє (ноосферне) провітлення і містично-міфологічне заглиблення. У цьому плані можна розрізняти зовнішні факти історії, які мають безумовно величезне значення, і внутрішню, таємничу, міфологічну сутність історії та історичних подій і звершень. Таємнича, міфічна сутність структурується, конститується, формується нашою тріадною активністю підсвідомості–свідомості–надсвідомості.

Розглянемо тепер українознавство як феномен самопізнання й інтелектуального і духовно-культурного відродження української нації.

Сучасне культурне і морально-духовне відродження в Україні неможливе без формулювання аспектів національної свідомості з відтворенням історичної пам'яті народу. Окреслюючи сутність і атрибути історика, А. Дж. Тойнбі відзначав, що без натхнення і жагучої зацікавленості ніхто не може стати істориком [28, 626]. Неможливо також залишитися ним, якщо ця якість втрачена.

Українознавство – це передусім історична наука, а потім уже філософська, соціально-політична тощо. Але, «мабуть, не буде перебільшенням сказати, що історія як наука хоч і послуговується науковою методологією, за своєю природою залишається мистецтвом, а не точною наукою» [11, 111]. Тому що

предметом і суттю історії є людина як феномен історії, як об'єкт історичного дослідження з усіма її смислотворчими діяннями, з її минулим у всіх його вимірах і контекстах. В історичних дослідженнях, у своїх відважних зусиллях і пориваннях смислотворча людська активність прагне до цілісного, універсального знання. Але воно – це знання – залишається лише ідеалом для допитливої історичної і філософської думки. Універсальне ж всезнання – це прерогатива Всемогутнього Бога, а людині належить задовольнятися знанням відносним, частковим, обмеженим.

Сучасне українознавство об'єктивно-науково та суб'єктивно-міфологічно відтворює трагічну історію України, розуміння якої неможливе без осмислення української духовності та її культурно-історичній мінливості. Бо в цій духовності, у нашій національній ментальності, у нашій споконвічній вдачі прихована наша метаісторія. «Душа сильної людини мусить бути суцільна, і душа раси в історії – однією. Це є закон Провидіння» [16, 227].

Наш великий співвітчизник Юрій Липа доводить, що для здобуття одності з недавньою історією не треба посередників. Але для одності з давніми віками треба істориків із суцільним переживанням історії [16, 227]. Переживання нашої трагічної історії – це лише перший необхідний екзистенційно-філософський (радіше ноологічний) порив, перше героїчне зусилля для усвідомлення наших національної долі, історичного призначення, Божої Домобудови.

Сьогодні відбувається відродження України, відновлюється і відтворюється природний, історичний зв'язок поколінь, освітлюючи нашу історичну національну пам'ять. І ми починаємо усвідомлювати себе і свою долю. Сім'я, родина, село, місто, етнос, народ, нація, раса як потужний політично-культурний, духовно-світоглядний Універсум оживає, оновлюється, живе. У цій творчо-пізнавальній і життєтворчій активності втілюється мудрість з жагою духовного осягнення, прорив у незвідане. При цьому, як зазначає Б. Чепурко, має виявлятися наша «смирненість перед Вічністю та Безмежністю Вищої Цілості, Божої Даності» [32, 4].

Концепція українознавства – це ноологічний, духовно-культурний і світоглядний Універсум етногенезу нації, концепція таємничого процесу народотворення. Цей процес вимагає незламної сили волі, совісті й віри, творчо-вольової активності, могутності, беззастережної єдності нації, що сутнісно втілюється у феномені національної свідомості й самосвідомості кожного представника народу. Сучасне українознавство на зламі епох повинно окреслити світоглядні орієнтири, безпомилкові напрями розвитку і державного будівництва в Україні.

Історичне пізнання – це, з одного боку, розуміння теперішнього за допомогою

минулого і, з іншого, – розуміння минулого за допомогою теперішнього. «Незнання минулого не лише шкодить пізнанню теперішнього, але й загрожує будь-яким намаганням діяти в теперішньому» [4, 25]. Труднощі історії надзвичайно складні, тому що її предмет у точному і кінцевому розумінні – свідомість людей, яка в історичному вимірі набуває статусу національної свідомості [4, 86].

Отже, першим орієнтиром у дослідженні нашої історичної долі є вивчення української духовності (ментальності), духовно-культурного світобачення, морально-духовного розуміння буття людини і природи. Іншими словами, мова йде про вивчення української душі [29]. В історичному процесі реалізація і самоутвердження нації здійснюються через зв'язок поколінь генетичної спадковості. Ноологічні, психологічні, емоційно-почуттєві та інші національні інваріанти відтворюються і реалізуються на спільній мовній, морально-духовній і духовно-релігійній основі. Ці інваріанти дозволяють народові зберігати собітотожність в усіх історичних перепетіях, перенести через руйнації і катастрофи історії етнічну самосвідомість як атрибутивну якість етносу і раси. На рівні екзистенційно-філософського бачення ці ноологічні інваріанти, визначаючи архетипи світосприйняття і світорозуміння, отримують назву «душі народу». В сучасній філософській антропології теоретичне осягнення Душі народу постає як дослідження питань національної ментальності.

Сучасні дослідження української ментальності спираються на засади ноології, аналітичної психології, філософської антропології тощо. Так, наприклад, О. Кульчицький розвинув генетичне пояснення української душі, визначив чинники, що впливали на її формування (історичні, географічні, расові, соціологічні тощо [29, 53]. Географічний і кліматичний чинники, до прикладу, сприяли вслуховуванню української душі у «хвилясту м'якість» до лісостепу чи в безкраю далечінь степу, що розвивало соглядальні настанови. Вслуховування у степ як «рух у безкрає» породжує «ерос» – почуття любові до нескінченного, абсолютного. Вслуховування української людини у красвид зливається з ним душевно-духовно, створює такі інформаційно-енергетичні наслідки, які формують душу в її творчо-пізнавальній активності.

Важливим є історичний аспект формації української Душі, пов'язаний з екзистенційно-межовими, пограничними ситуаціями, такими, як загроза смерті, переживання різних особливих випадковостей, необхідність переживання періодів страждання і терпіння, що їх створювала стабільно неспокійна геополітична ситуація в Україні протягом віків. У цих екзистенційно-межових ситуаціях, відзначає О. Кульчицький, були можливі два роди реакції мешканців смуги, що постійно була під загрозою: формування пригородницько-козацького

життєвого стилю і притаєного існування (наприклад, рятування від загибелі, заховавшись перед ворогом в озері й дихаючи через стебла трощ) [29, 53].

Українська ноологічна (душевно-духовна) структура визначається ще однією особливістю – зосередженням довкола «серця», тобто своєю кордоцентричністю. Це настільки важлива особливість української духовності, що всю українську філософію можна назвати кордоцентричною. І тут першість і сила емоційно-почуттєвого життя вказує на зменшення ролі чинника раціонально-вольового в порівнянні з почуттєвим. При цьому спостерігається зміщення цілісності душевно-духовного ества до несвідомого, несвідомої архетипної ментальності. Але слід зазначити, що ця українська підсвідомість у своєму глибшому, колективному вимірі має, за О. Кульчицьким, наскрізь позитивний характер. Позаяк в українській душі й українській натурі вкорінена людяність як «первісна доброта» і «добра первісність», які не протистоять персональній надбудові волі й розуму, а отже, не суперечать духовно-культурному освоєнню світу.

Нашою споконвічною сердечністю, нашою кордоцентричною психологією і філософією пояснюється українська терпимість і політична пасивність, чи, скоріше, лагідність, толерантність, яку так не міг терпіти лицар українського визвольного руху Д. Донцов. «Якої філософії учить нас д-р Ю. Липа? – ревно запитує Д. Донцов. І відповідає: Тієї, що не треба ні карати, ні картати охлялих, а узагальнювати «слабості людської натури», що треба брати під увагу «і ситуацію, в якій вона (людина) перебуває» [12, 39].

Творчо-вольова і смислотворча світосприймальна настанови української кордоцентричності призводили до послаблення життєтворчої активності українців. Це, певною мірою, відносно розслаблення індивідуальної надбудови творчо-вольового начала зменшувало можливості успіху в життєдіяльності. Ослаблювало ті чи інші форми суспільної активності та скеровувало наших співвітчизників на систематичне опанування «надверхнього» світу, робить висновок О. Кульчицький [29, 58].

Низка розглянутих вище чинників діяла як в індивідуальному, так і в колективному аспектах, реалізуючи стійкість залишатися в собі. Це відтиснення української людини в життєвий світ прихованості, вимирання активних творчо-вольових одиниць через негативну селекцію мало місце від татарських воєн і козацької доби аж до більшовицької колективізації. Звідси впливали орієнтально-світоглядний квієтизм, несвідоме колективне довір'я до співпраці з «доброю ньенькою природою». Все це сприяло зменшенню української активності як експансії у світ [29, 59].

Українська ментальність характеризується широковідомим індивідуалізмом,

якому відповідає індивідуальна форма цілепокладання й особиста відповідальність за наслідки цілереалізації. Поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади, відзначає В. Л. Храмова, чи не найстійкіший компонент українського «Я», а отже, й національного характеру впродовж трагічної історії України. Звідси – непереборний і невтримний масовий потяг до Волі. Українській душі (на відміну, наприклад, від російської) меншою мірою притаманне відчуття дисгармонії буття, а тому наша нація демонструє величезну життєлюбність з орієнтацією на сьогодні, а не на далеке майбутнє [29, 7].

Екзистенційно-філософські, ноологічні, психологічні та інші аспекти сучасного українознавства мають сприяти розв'язанню методологічних проблем формування духовності нашої молоді в навчально-виховному процесі. Так, у контексті екзистенційно-філософської реконструкції нашої національної духовності, важливий узагальнений висновок Ю. Липи про те, що для українця центральним пунктом світу є Україна, українські люди й українські землі. «Це ж така нормальна річ для духовності – визначити свій край за середину світу, як для одиниці фізично здорової визначити, передусім, свій власний організм за найдовершеніший» [16, 167]. Тут виражена глибинна екзистенційна засада душі українця, вдачу і менталітет якого Юрій Липа розповсюджує аж до часів трипільської культури. Відчуття серединності свого духовно-космічного світу виявилось справою доленосної суті. Без цього відчуття, зауважує Ю. Липа, унеможлиблюється будь-яка збірна акція всередині і ззовні цього світу. Так само неможливою є будь-яка розумова оцінка чужинецького духовного стану без установаження як мірила свого власного світу [16, 167].

Але нині нам потрібно не просто гальванізувати свою національну духовно-культурну традицію. Роздуми про людину, її місце в світі, смисл її буття, розуміння добра і зла, свободи і необхідності, життя і смерті тощо становлять неодмінний філософсько-світоглядний ґрунт, що визначав зміст духовного життя нашого народу від найдавніших часів. Філософські та психологічні ідеї в Київській Русі зростали на ґрунті християнського віровчення і світорозуміння. Будучи в глибині своїй екзистенційною, смислотворча думка речників Київської Русі демонструє індиферентність стосовно абстрактного філософствування [9, 5]. Усвідомлення неповноти абстрактно-спекулятивного умозріння – досить типова риса давньоруської ментальності. У силу цього й у наступній історії української, як і східнослов'янської думки взагалі, логіко-технічна філософська освіченість, категоріальна системотворчість не пустили глибокого коріння. Тут виробився своєрідний тип філософствування, що відрізняється не предметом (ним завжди є всезагальне), а суб'єктом пізнання [9, 5].

І справді, екзистенційно-психологічні мотиви пронизують українське художнє

й поетичне слово та мистецтво. Це наша духовна спадщина, наше національне надбання – глибинна філософія життя і світорозуміння. Це наш прорив до небесного, божественного, мудрого і вічного. І зараз ми можемо виразити цю спадщину в строго означеній формі логіки наукового й філософського пізнання, смислотворчої логічної семантики, а також у термінах сквородинсько-бердяївського принципу об'єктивації. При цьому ми можемо використовувати ті чи інші категоріальні структури, матриці, сітки – словом, усі досягнення світової філософії і психології. При цьому нашою метою має бути благоговійне збагачення своєї національної філософії, свого національного дару Божого, який відтак стає і надбанням загальнолюдським, набуваючи всесвітнього значення. Це і є завданням дослідження і вивчення сучасного українознавства. Зараз ми маємо всі можливості для створення, формування життєво необхідної філософії християнської духовності, нашої християнської віри і мудрості.

Розглянемо кілька характерних прикладів для навчання і наслідування у контексті формування духовності особистості. Климент Смолятич (поставлений митрополитом у 1147 році) усвідомлює в собі тип філософського мислення, для якого абсолютним виступає не чуттєвий Космос, а Божественна Особистість, тобто обожнена людська особистість, що підноситься над Космосом та історією. Така людина (людина духовна) усвідомлює себе не в модусі стосунків з природою, а в міжособистісному спілкуванні з Богом. Людина як духовна, розумно-вольова істота виділяється із природи. Така людина не пасивно дивиться на природний і небесний світи, а прагне вийти за межі природної дійсності, подолати світ наявного буття, просячи допомоги Божої. При цьому залучається для підмоги вже не природа, а надлюдська і надприродна Божа Особистість Ісуса Христа. Буття для такого мислителя вже не є замкненим у самому собі, а спрямовується на досягнення досконалості небесної, до боголюдської сутності, до боголюдського ества.

Климент Смолятич поділяє те розуміння покликання філософа (мудреця), за яким філософ мислиться як своєрідний посередник між Богом і людьми. Місія філософа виконується завдяки прилученню його до Божої Премудрості через любомудріє – найважливішу ланку, що пов'язує людину з Богом. Таке прилучення є принципово ноологічним, тобто духовно-розумним, морально-духовним і духовно-естетичним.

Яскравою ознакою духовно-естетичного давньоруського світовідчуття і світорозуміння є радість від захоплення красою природного і духовного світів. На виявлення краси духовної і радості небесної була спрямована духовно-філософська і богословська творчість молодшого сучасника Климента Смолятича – Кирила Туровського (1130–1182). В. С. Горський зауважує, що творчості

Кирила Туровського притаманний (і разом з тим досить типовий для давньоруської культури) емоційно-душевний тонус, що супроводжує звернення до сфери духовності, сфери, у межах якої, власне, й формується філософсько-світоглядна думка Київської Русі [9, 43].

Естетичне захоплення красою духовного набирає для Кирила Туровського всеосяжного характеру. Духовна краса викликає надприродну радість і насолоду на Небі й на Землі. Її оспівують небесні ангели і люди. Навіть гори і пагорби випромінюють радість. Увесь Всесвіт співає славу Творцю. Цей особливий тип світовідчуття і світосприймання, зумовлений християнською благодаттю і вірою, просякнутий глибоким духовно-релігійним ліризмом, відчуттям вищого одкровення і присутності Христової, Який приніс людям на Землю світло і радість. Людині відкрилася світлоносність космосу, що оточує її, і наявної божественної дійсності. Божественний світ виявляється органічно пов'язаним зі світом земним, який після приходу Христа на Землю отримує нові виміри. Земний світ людини має сприйматися не лише як безпосередньо даний, а як заданість, що визначається Божим Задумом, який просвічує у ньому. Це глибинне духовне розуміння природного світу, природи, Всесвіту лягло в основу специфічного для нашої вітчизняної духовності розуміння софійності створеного світу. Усвідомлення цієї божественної Істини—Блага—Краси, навколишньої природи і Космосу дає змогу подолати зовнішню, випадкову в певному розумінні, оболонку світу речей і збагнути його глибинні сутності. У ноологічному сенсі це означає прагнення досягнути прихований за видимою оболонкою природи невидимий премудрий сенс буття природи і людини. Софійність, божественність виявляються в гармонійному ладі речей, у дивній телелогічності природи, які протистоять несофійним тенденціям світу гріхопадіння, ворожнечі й розпаду.

По суті, вся українська філософсько-духовна думка не обминала жодного із цих питань, досліджуючи закони розвитку природи, суспільства і мислення, закони буття, всезагальні закономірності взаємодії з навколишнім середовищем, з'ясовуючи проблеми релігії, науки, педагогіки, мистецтва тощо. Одна лише поезія наповнена глибинним творчо-вольовим осмисленням буття природи і людини, виявленням принципово важливих духовних переживань. Коротко зупинимося на значенні української поезії як виразника світоглядно-філософських і ноологічних мотивів у нашій духовній культурі. При цьому поезія виступає як одне з могутніх джерел сучасного духовно-виховного українознавства.

Українська поезія в усі часи відзначалася особливою чутливістю до радо-

стей і страждань людей, намагаючись осмислити сутність людського життя, його минуле, сучасне й майбутнє. Загадкову таємничу близькість між філософією і поезією люди усвідомлювали здавна. І дійсно, як філософська, так і поетична творчість реалізується засобами мови і в стихії мови, в стихіях смислотворчого мовного процесу. Уже німецькі романтики бачили в поезії прообраз універсальної творчої активності, в якій повинні злитися воєдино філософія, релігія і наука. Однак ця тісна спорідненість поезії і філософії недостатньо оцінена в теорії літератури й естетиці. Поет, як зауважує Я. Мельник, починається зі світовідчуття з особливою свідомістю, яка часто не узгоджується із законами формальної логіки і буденного мислення, тобто тієї логіки, за якою вибудовується синтаксис буденної мови, мови практичного життя [19, 11]. Справжня поезія, справжнє віршотворення здійснюється у підсвідомо-пізнавальній пограничній ситуації, у спонтанному народженні нової свідомості.

Істинно поетична свідомість є первісною, міфологічною за своєю природою. І ця воістину міфологічна свідомість була рушійною силою всієї поетичної творчості Т. Г. Шевченка, як це переконливо доводить Григорій Грабович. У дусі, притаманному міфологічному мисленню, Т. Г. Шевченко викладає універсальні істини в модель, яку він вибудовує з конкретних елементів своєї культури, власного життя. І виявляється, що Шевченкова поезія зовсім не проста і не прямолінійна [10, 16–17]. У Шевченковій творчості реалізується міфологічно-релігійна особливість української свідомості, в якій «Христос йде за плугом», а «Марія їсти приносить». Без урахування цієї особливості міфотворчої релігійної свідомості українців, зазначає Євген Маланюк, «знана поема Шевченка «Марія» обертається на блюзнірський твір, а не найвищий вияв тієї свідомості у нашого народу» [19, 17].

Питання про те, чому і як виявляється робота розуму, інтуїції, уяви, віри, волі, любові тощо у розгортанні думки і творенні образів у їх мовному вираженні – це питання старе, як світ. Але, на відміну від буденної мови, мови конкретно-наукового знання і пізнання, як поетична, так і філософська мова замикається на саму себе. Близькість поезії та філософії полягає у спільному для них відокремленні від практичного і заснованого на науковому досвіді слововживанні.

Слово й образ у ліричному вірші виступають у своєму максимальному вираженні завдяки структуруванню звуків, ритмів, рим, вокацій тощо, формуючи стабілізуючі фактори, які утримують затихаючу і зникаючу семантику слова. На цій основі створюється (формується) єдність віршотвору в його мовній самовизначеності. Завдяки цьому окремі слова досягають високого символізму, вказуючи і висвітлюючи певне смислове поле, явище, певну таємницю, яку

можна виразити лише засобами віршотвору.

Характерна особливість екзистенційно-філософського віршотвору – його герметичність. Ось як характеризує герметичність віршотворів Юрій Шерех: «Герметичні поезії, як музика (хоч їхній ефект передусім не музичний, а семантичний), не повідомляють ні про яку подію, не оповідають жодної історії, вони діють співгрою нюансів значень, і враження від них не повинно розкриватися до логічного кінця, а, радше, впливати різними можливостями, закладеними у вірші» [33, 253].

А що ж нас вражає в поезії? Які одкровення, які нові виміри світобачення і світорозуміння відкриває нам той чи інший поет? У будь-якому глибинному творчо-вольовому процесі виявляються глибокі душевно-духовні переживання, переходить через різні пограничні ситуації, здійснюється робота уяви–інтуїції–розуму, робота підсвідомості тощо. Тут відбуваються несподівані стрибки розуму й уяви, діють екстралогічні інформаційно-енергетичні чинники, керовані уявою і розумом людини. Тут проявляється справіку прихована таємнича сила людської душі й людського духа. Тут проявляється віра–совість–воля, любов–радість–надія.

Поезія – це творення і становлення буття за допомогою слова. Сутність поезії завжди історична, тому що справжня поезія наперед окреслює певну епоху історії. Підтвердженням цієї тези може бути вся творчість Шевченка. «Сутність поезії, – відзначав М. Хайдеггер, – втягнута в орбіту законів божественних знаків і голосу народу, які то сходяться, то розходяться. Сам поет стоїть посередині між Богом і народом. Його викинуто в це Між, між Богом і людьми» [31, 108].

У сучасному українознавстві, по суті, доведено, що істотні функції філософського осмислення буття значною мірою перебирала на себе, поряд з іншими формами інтелектуальної діяльності, художня література, зокрема поезія. З'ясована також «характерна для українського менталітету внутрішня спорідненість, зближеність філософського, теоретичного і художнього мислення, можна сказати – естетичний характер філософування ще від часів Київської Русі» [25, 5–6]. Ноологічна позиція естетичної чутливості, чуттєвості стає виявленням унікальності та неповторності життєвого світу особистості. Ця естетично-духовна позиція стає до того ж вихідною і визначальною у екзистенційно-узагальненому міркуванні про світ. «Це і є той первинний персоналізм і панестетизм, якими перейнято українське національне світовідчуження від найдавніших часів і які визначають «естетичну доміанату» української культури» [25, 6].

Література

1. *Бердяев Н. А.* О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
2. *Бердяев Н. А.* Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 176 с.
3. *Бернс Р.* Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
4. *Блок М.* Апология истории / М. Блок. – М. : Наука, 1986. – 256 с.
5. *Бояринцева А. В.* Я-концепция как фактор профессионализации потенциального предпринимателя / А. В. Бояринцева // Педагогика. – 1995 – №5. – С. 24–33.
6. *Васянович Г. П., Онищенко В. Д.* Ноологія особистості : навч. посіб. для студентів і викладачів / Г. П. Васянович, В. Д. Онищенко. – Львів : Сполом, 2007. – 217 с.
7. *Ващенко Г.* Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : ред. газети «Полтавський вісник», 1994. – 191 с.
8. *Гончаренко С. У.* Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
9. *Горський В. С.* Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середини XII – середини XIII ст.) / В. С. Горський. – К. : Наук. думка, 1993. – 163 с.
10. *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець / Г. Грабович. – К. : Радянський письменник, 1991. – 212 с.
11. *Гунчак Т.* Історія – невичерпна криниця / Т. Гунчак // Сучасність. – 1993. – № 8. – С. 116–111.
12. *Донцов Д.* Клич доби / Д. Донцов : Твори. – Лондон, 1968. – 128 с.
13. *Кісь Р.* «Нецивілізована» міфологія та цивілізований літературний наклеп / Р. Кісь // Народознавчі зошити. Студії з інтегральної культури. – 1996. – № 1. – С. 148–162.
14. *Козелецький Ю.* Человек многомерный (психологическое эссе) / Ю. Козелецкий ; [пер. с пол.]. – К. : Лыбидь, 1991. – 288 с.
15. *Кульчицький О.* Основи філософії і філософічних наук / О. Кульчицький. – Мюнхен–Львів : УВУ, 1995. – 164 с.
16. *Липа Ю.* Призначення України / Ю. Липа. – Львів : Просвіта, 1992. – 270 с.
17. *Лой А. М.* Проблема свідомості: історичність досвіду / А. М. Лой // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7. – С. 148–162.

18. Людина і суспільство : підручник для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Р. А. Арцишевський, С. О. Бондарук та ін. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2008. – 416 с.
19. *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – Нью-Йорк, 1954. – 80 с.
20. *Мельник Я.* Сила вогню і слова: літературні портрети / Я. Мельник. – К. : Радянський письменник, 1991. – 228 с.
21. *Онищенко В. Д.* Ноологічний категоріально-структурний синтез педагогічної ноетики / В. Д. Онищенко // Вісник ЛДФА : Гуманітарні науки. – ЛДФА, 2011. – №11. – С. 36–50.
22. *Онищенко В. Д.* Філософія духа і духовного пізнання: Християнсько-філософська ноологія / В. Д. Онищенко. – Львів : Логос, 1998. – 338 с.
23. *Орлов А. А.* Профессиональное мышление учителя как ценность / А. А. Орлов // Педагогика. – 1995. – №6. – С. 63–68.
24. Особа і суспільство : підручник для 10-го класу / Р. А. Арцишевський, С. О. Бондарук та ін. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 1997. – 352 с.
25. *Соловей Е.* Українська філософська лірика. – К. : Юніверс, 1998. – 368 с.
26. *Сухомлинський В. О.* Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості // В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 1. – С. 55–206.
27. *Сухомлинський В. О.* Сто порад учителеві // В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 2. – С. 419–654.
28. *Тойнби А. Дж.* Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 730 с.
29. Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.
30. *Франк С. Л.* Сочинения / С. Л. Франк. – М. : Правда, 1990. – 608 с.
31. *Хайдеггер М.* Гельдерлін і сутність поезії / М. Хайдеггер // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 12. – С. 98–109.
32. *Чепурко Б.* Українці: воскресіння / Б. Чепурко. – Львів : Слово, 1991. – 128 с.
33. *Шерех Ю.* Третя сторожа / Ю. Шерех. – К. : Дніпро, 1993. – 590 с.
34. *Шлемкевич М.* Загублена українська душа / М. Шлемкевич. – К. : Фенікс, 1992. – 168 с.

РОЗДІЛ 3. МОРАЛЬНО-ДУХОВНІ АСПЕКТИ ХРИСТИЯНСЬКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

3.1. Ноологічна цілісність людини як образу і подоби Божої

Дивовижні сили природи свідчать про найвищу організацію в розмаїтті взаємозв'язків різних рівнів природи у її матеріально-енергетичному і комунікативно-інформаційному проявах. Приховані взаємозалежності людини і природи відкриваються й вивчаються засобами конкретно-наукового *пізнання* за допомогою божественних здатностей людини – *розуму, віри, волі, уяви, інтуїції, любові, совісті, радості і надії*. Інтуїтивна і творчо-розумна здатність людини, її раціональна спрямованість до наукового, філософського і художньо-образного абстрагування і мислення демонструє творчий божественний *розум* людини, її творчо-вольову і духовно-творчу активність. Усе це знаходить конкретні прояви у різноманітних релігійних вченнях, мистецтві, філософії і науці, в побудові *техносфери* на Землі (земної технічної цивілізації), в практично-духовному освоєнні світу.

Усвідомлення божественності життя людини і природи спричиняє прагнення осягнути сутність матеріально-енергетичного діяння у Всесвіті, на основі якого та завдяки якому функціонує всекосмічний механізм природи і Космосу. І тут наш дух, наша творча *уява* і *розум* охоплюють Космос, в який, як зазначає Бердяєв, не ми входимо, а він входить в нас, стоїть перед нами, перед нашою надприродною сутністю, що є образом і подобою Бога-Творця через даровані нам духовно-пізнавальні здатності. Розвиток і використання творчо-вольових сутностей *пізнання* – мистецтва, філософії, науки і релігії – залежить від розуму, волі, віри, інтуїції–уяви кожної людини. Звідси всезагальне, вселюдське взаємозбагачення у вертикальному (історичному) і горизонтальному – (геоглобальному і синоптичному) взаємозв'язках і взаємовпливах людей у всі віки, сучасників між собою в усі віки, у всіх народів і між народами. Більше того, наш всезагальнолюдський взаємовплив і взаємозв'язок доповнюється енергетично-інформаційними проявами і впливами Космосу й позаземних цивілізацій. Наші думки та творчовольові емоційні вчинки здійснюють той чи інший вплив на Космос і ми, водночас, підпадаємо певною мірою, його впливові. Цей останній взаємовплив і взаємозв'язок уже намагаються збагнути наші сучасники.

Але людина вкорінена не лише у своїй земній і космічній природі, матеріально-енергетичних й енергетично-інформаційних стихіях. Людина вкорінена також у надприродному, Божественному. У зв'язку з цим вона стає центром двох світів – природного і надприродного, земного й небесного. Людина давно

усвідомлює свою приналежність до двох світів – видимого, земного, а також невидимого, небесного, потойбічного.

Людина усвідомлює свою велич і могутність, усвідомлює певною мірою себе образом і подобою Божою, будучи вкоріненою в нижчі форми органічного життя і Космосу. Але людина постійно виступає проти природного чину детермінації, демонструючи своє інше походження й інше призначення. Це вище, небесне походження неможливо вивести із природних сутностей, із закономірностей природного світу і тому воно (це наше походження) є вічною **епістемологічною тайною** для нашого природного біологічного світу.

Згідно з Божественним Одкровенням і християнським віровченням, ми знаємо, що людина створена за образом і подобою Божою. Догмат людської богоподібності – один з найбільш незбагнених і загадкових. У чому полягає божественність людини? Чим ми уподібнені до Всевишнього, Всюдисущого, Всеправедного, Всемогутнього, Благорозумного, Правічного Творця світів видимого і невидимого? Ці запитання – не є виключно релігійними чи богословськими. Вони давно мають статус фундаментальних філософсько-епістемологічних проблем, фундаментальних проблем і таїн християнської антропології, бо йдеться про саму суть людського єства, про сутність людини, про людську духовність.

Необхідність відновлення християнсько-філософсько-епістемологічного розуміння і пояснення ноологічної цілісності людини викликана руйнівними впливами сучасного гуманітарно-атеїстичного і природничо-наукового знання. А тому в наших умовах, коли образ людини став роздрібненим, розшарованим, а **уявлення і знання** про людину стали розрізненими і по суті, псевдознаннями, християнсько-філософська ноологія вбачає своє завдання в тому, щоби шляхом об'єктивного, екзистенціально-філософського осмислення відтворити цілісний онтологічний, філософсько-психологічний і духовний образ людини. Християнсько-філософське відтворення цілісного образу людини – передумова релігійного відродження України. Сучасна Україна потребує не лише відродження найкращих здобутків попередніх поколінь нашого народу, але й обґрунтування та розвитку нових соціальних, соціально-психологічних, соціально-філософських, філософсько-світоглядних, релігійних та духовно-пізнавальних ідей та принципів, які зміцнювали б націю, робили її витривалою в умовах нинішнього складного й катастрофічного світу.

Наш час потребує сміливих творчих особистостей. Християнська антропологічна філософія є фундаментальною теорією особистості – смислотворчої, творчо-вольової, життєздатної, духовної. Ця філософія вчить принципам і стратегії особистого розвитку і самовдосконалення. Всі ці питання вимагають

серйозного філософсько-педагогічного аналізу. Тут повинні розв'язуватися питання про сутність особи й особистості, а також про ті зміни, які відбуваються з нею в процесі життя, у процесі буття-пізнання, в процесі її духовно-пізнавального розвитку. Необхідно усвідомити рушійні творчо-вольові та духовно-пізнавальні сили й закономірності, що сприяють становленню, духовному пізнанню, духовному зміцненню людини. Розвинена, духовна особистість завжди тверезо оцінює суще, відчуває і розуміє, де добро, а де – зло. Вона здатна аналізувати, пізнавати суперечливі ситуації і стосунки, знаходити і вибирати правильну поведінку. Така особа прагне діяти за настановою ап. Павла: не бути переможеною злом, а зло перемагати добром.

Виникнення образу власного «Я», пов'язане з певним розвитком самосвідомості, самопізнання і самодосконалості людини. Це незаперечна умова становлення особистості, здійснення нею самочинної смисло-вольової і творчо-вольової діяльності, яка лише й можлива за умови добре розвиненого чуття та *інтуїції* реального. Щоправда, образ власного «Я» часто є незбагненим. Загадковість смислу людської суб'єктивності до певної міри знімається при духовному відродженні людини, при здобутті нею глибинної релігійної ВПРИ і релігійної свідомості. Древній псалмоспівець звертався до Бога з фундаментальним епістемологічним запитанням, коли говорив: «То що є людина, що Ти пам'ятаєш про неї, і син людський, про якого Ти згадуєш» (Пс. 8:5). Фундаментальним сутностям людини вчить християнська антропологічна філософія. Вчить *пізнанню* і вибору світоглядних орієнтирів, які спрямовують творчо-вольову активність особи для пізнання і розв'язання нею своїх життєвих проблем із усвідомленням смислу свого власного життя і покликання, а також сенсу людського життя взагалі.

Абстрактно-гносеологічне ставлення до світу як до *об'єкта* парадоксальним чином призводить до фактичної підвладності людини цьому світові, до втрати субстанційної єдності людини, цілісності її психологічної і духовної сутності. З'являється духовна порожнеча, відчуття неволі, віра у пануючих над людиною ідолів, які заповнили її душу і паралізували її дух. Злощасне і зачароване коло такого ставлення до людини описано і проаналізовано теоретично в раціонально-емпіричній західноєвропейській філософії і гносеології, починаючи від утилітаризму Бекона (1561–1626), через скептицизм Юма (1711–1776) до кантівського агностицизму щодо речей у собі (і речей для нас). Термін «річ у собі» означає те, що існує саме по собі. Незалежно від людської практики і *пізнання*. У Канта «річ у собі» означає також надприродні, непізнавані сутності. Тому Кант дійшов хибного висновку, що теорія пізнання (гносеологія) можлива тільки як пізнання явищ, а не як пізнання «речі в собі», побудувавши на цій основі систему агностицизму. Потім матеріалістично-атеїстична філософія «перетворення» світу призвела до нечуваної в історії людства філософсько-епіс-

темологічної затьмареності, до знівечення внутрішньої самостійності людини, до аморалізму і духовного занепаду. Те почуття порожнечі і безглуздості, яке наші сучасники пережили і ще переживають, несе в собі і передчуття наявності глибинного смислу, який потрібно шукати, пізнавати, заново відтворювати. Таке відтворення необхідно здійснювати в рамках сучасної **християнсько-філософської ноології**. Адже людська істота, людина пізнаюча, людина розумна, людина духовна, ставлячись до світу з настановленням об'єктивації, тобто зовнішньо, водночас має невиразно-туманне, розмите внутрішнє уявлення про **онтологічно** інший рівень буття, про **істинно-суще**, про світ небесний, про життя вічне. Невимовна принадність таїни світу, пануюча в дитячій душі, зостається у кожному дорослому. Це наша фундаментальна **ноологічна** засада, духовно-пізнавальна якість, наш дар Божий. **Віра** людини свідчить про велику єдину Істину Божу, слугуючи базовою **інтуїцією** й усвідомленням того, що два гносеологічні аспекти, утворені об'єктивацією – суб'єкт і об'єкт пізнання, буття внутрішнє та буття зовнішнє, – вкорінені в якомусь спільному ґрунті, постали із спільного першоджерела, і шлях до цієї єдності, в якій наше буття–пізнання отримає свою батьківщину, свою домівку, може бути знайдено.

Однією із головних відмінностей християнсько-філософської теорії пізнання є визнання посередництва в духовно-пізнавальному процесі Боголюдини Ісуса Христа, Христа – Логоса, Христа – Слова, в акті єднання людини з Богом. В Євангелії від Йоана читаємо: «Ісус сказав йому: «Я – путь, істина і життя! Ніхто не приходить до Отця, як тільки через мене» (Йоан, 14:6). Отже, Бог-Логос, Бог-Слово, що сходить у світ людський, є посередником між двома натурами. Але й усе видиме, вся видима натура вчинена Богом і містить у собі свідчення про Одвічний Розум, одвічну закладену в неї святість. Отже, є Дух і духи, є Слово і слова, є наше знання і наше пізнання, наша земна антропоморфна наука. Християнське богослов'я вчить, що Бог, одвіку споглядаючи Самого Себе, разом з цим в Мудрості Своїй уявляв і уявляє незчисленні можливі світи, світові істоти як образи своїх власних досконалостей. А християнська антропологія вчить, що в людині існує потенційний духовно-пізнавальний, духовно-розумний, духовно-творчий Божий прообраз, який актуально реалізується в переображенні, в народженні з висоти за допомогою Духа Святого, після прийняття Христа-Логоса, Христа Ісуса як свого власного спасителя, Христа-Сина Божого. Таке обожнення людини є переображенням її духа і душі під благодотворним духовно-пізнавальним діянням, впливом Божественної сили Сина-Логоса. І тут ми розуміємо, пізнаємо (епітемологічний аспект!), що прообраз наш, наша сутність має двоєдину природу, аналогічну тому, що у Христі дві Природи, що з'єднанні неподільно, але й не злито.

Згідно з християнським віровченням, кожна людська душа в глибині своїй є *християнською*, тобто наш небесний прообраз має життя, є живий прообраз. Обожнення людини, її переображення відбувається не ціною відкидання своєї індивідуальності, а через уподібнення своєї особи Божественній Іпостасі Ісуса Христа. Християнська антропологія вчить, що через гріхопадіння людина втратила свою істину свободу і діє, чинить у згоді з цим світом гріхопадіння, у згоді зі своєю обмеженою людською **волею**. В результаті цього людина стала менш особисто-залежною від природного буття. Відновлення особи може бути здійснено через подолання (відкинення) своєї гріховної самості, вільним відданням на якусь мить своєї індивідуальної **волі** Божій **Волі**. Це є, як учив В. С. Соловйов, наймогутнішим виявом цієї самої людської волі. І в цьому великому подвигу людської душі і духу, подвигу людської волі проявляється допомога Божа, проявляється Воля Божа. І людина отримує дар Віри і усвідомлення своєї вічної Божественної сутності. Людина виходить відтепер із природного, кармічного детермінізму до нової сутності, до свободи, до Божого синівства. Особа стає на шлях самовдосконалення, на шлях духовного пізнання і духовної творчості спільною дією з Духом Святим. І в цьому переображенні людини з розумної, з душевної постає людина **духовна**. Розвиваючись і вдосконалюючись, людина здійснює саму себе, творить свій смисл, проявляє свою духовну смислотворчу активність, здійснює духовне пізнання, маючи відтепер дар Віри як Благодаті Божої. Своїм возз'єднанням, своїм прилученням, своїм наверненням до Бога, до Церкви Христової, ангели Божі радуються на Небесах, людина возз'єднує цілий світ з Богом. І тут людське **пізнання** і самопізнання, людська неземна смислотворчість набувають космологічного значення.

3.2. Ноологічні аспекти християнсько-філософської антропології

Проблема людини, проблема людського пізнання займають центральне місце в сучасній філософії – як світовій, так і вітчизняній. Філософсько-світоглядні, епістемологічні, соціально-психологічні, наукові і релігійні питання перетинаються на проблемі сучасної людини і долі людства, її історії, її становищі в Космосі, на її природних і надприродних вимірах. ***Ми живемо в епоху, коли людина стала глибоко проблематичною для самої себе, коли вона не знає, ким вона є.*** Сьогодні стикаються між собою, здавалось б, несумісні три кола ідей і концепцій філософської антропології.

По-перше, це сфера уявлень сучасного природознавства та генетичної психології, які вже давно стали традиційними і згідно з якими людина є досить пізнім підсумком (результатом) фізико-космічної еволюції нашого Всесвіту,

зокрема еволюції біологічного життя на Землі. За цими уявленнями людина – це істота, яка відрізняється від інших родів і видів живих істот на Землі, що передують їй у тваринному світі, лише ступенем складності її інформаційно-енергетичних здібностей, які немовби самі по собі вже зустрічаються в нижчій, порівняно з людською, природі. **Ці уявлення можна назвати абстрактно-науковими, раціоналістичними.**

По-друге, це коло уявлень, які сягають своїми витокami до греко-античного світу і які можна назвати **раціонально-ідеалістичними**. Тут наголошується на тому, що самосвідомість людини вперше в світі розвинулась до поняття про її особливе становище завдяки тому, що у неї є розум, мислення, воля, мова і здатність до розуміння всіх речей і самої себе. З цими уявленнями поєднується вчення про те, що в основі Універсуму і життя знаходиться надлюдський Розум, до якого причетна і людина, і тільки вона єдина із усіх живих істот на Землі.

По-третє, **іудео-християнське вчення про людину, яке є основою християнсько-філософської антропології.**

В античній філософії відстоювалась ідея тотожності зі всесвітньо-космічною субстанцією. Людина є малий світ, мікрокосм (термін, що вперше зустрічається уже в Демокріта (460–370 рр. до н. е.). А за Протагором (481–411 рр. до н. е.), «людина є мірою всіх речей» і основою громадянського суспільства повинні бути не єдиносущі закони Космосу, а людська природа. Сократівська філософія уже акцентує свою увагу на тому, що людина повинна усвідомити божественну мудрість, яка керує всіма справами Космосу. Мірою всіх речей і у Сократа (468–399 рр. до н. е.), в решті-решт, виявляється людина, але Сократ при цьому наголошує на **розумі** і **знанні** людини. Наперед установлена і пронизана божественним Розумом гармонія Всесвіту служить, за Сократом, передумовою розумної, доцільної і цільової земної діяльності людини та її добродійного життя. Знання про людину, форми її індивідуального, суспільного і політичного життя, її душі і тіла, знання про її пороки і чесноти, а також про світ в цілому – це, за Сократом, не різні знання, але лише різні частини єдиного знання про божественну істоту буття.

У платонізмі людина осмислюється вже як носій духа, але сам дух виявляється позаособовим, субстанційним. Платонізм розуміє людину як поєднання (комбінацію) двох сутнісно різнорідних начал – душі і тіла. Душа належить до безтілесних богів-ідей, а її прихід в тутешній світ є падінням. Арістотель, на противагу Платону, наголошує на взаємозалежності і взаємовизначенні душі та тіла.

Не прослідковуючи розвиток антропологічних ідей у філософії і природознавстві, зауважимо, що зараз ми маємо, по суті, **три антропологічні концепції**

людини: природничо-наукову, філософсько-раціоналістичну і християнсько-богословську (теологічну), які майже не цікавляться одна одною. Єдиної концепції людини все ще не маємо.

Основні принципи християнської антропології, християнського вчення про людину були намічені і розвинуті представниками *патристики*, ґрунтуючись на біблійній (старо- і новозавітній) антропології. Однак, як зазначив В. Зеньковський, Церква в епоху розквіту богословської творчості не створила закінченого вчення про людину, як і не створила закінченої системи космології, – і ця обставина мала надзвичайно важкі наслідки для долі Церкви. Слід зауважити, що закінченого космологічного й антропологічного вчення і не можна було створити, виходячи із історичної обмеженості будь-яких наукових чи релігійно-наукових концепцій і теорій.

Після епохи патристики продовжувався розвиток наукової і релігійної думки. І Церковна думка також піддавалась впливові позацерковних філософських та наукових теорій чи концепцій. Крім того, в надрах самої християнської богословської свідомості виникали глибокі розбіжності й суперечності, які стосувалися саме людини та історії людства. На сьогоднішній день ми маємо той сумний результат, що чисто науковій думці стали глибоко чужими основні принципи християнської антропології. Правда, сучасне богословське розуміння еволюції тваринного світу на Землі взагалі і людського тіла зокрема, не схиляється до повного неприйняття підготовчого процесу біологічної еволюції, яка могла б вести до еволюційного, поступового удосконалення людського тіла. Навіть краще прийняти теорію еволюції людини, яка поволі, під проводом Божого Провидіння, так розвинулась, що стала царем усього створеного світу та його мешканців.

Частковим завданням християнсько-філософської антропології є наближення християнського віровчення про людину до сучасної наукової думки. Чисто філософської антропології не існує і її, мабуть, неможливо побудувати. Але завжди існували різні релігійні антропології. Є відтінки, що відрізняють антропологію католицьку, протестантську і православну.

Православна антропологія мало розроблена, але в центрі її знаходиться вчення про образ і подобу Божу в людині, тобто стверджується той принцип, що людина створена духовною істотою – розумною, вольовою, свобідною. В результаті гріхопадіння богоподібність і духовна сутність людини не були цілком знищені, а лише пошкоджені, спотворені, а образ Божий у людині затьмарився. Людина може переобразатися через Боголюдину Ісуса Христа в акті прийняття Його відкупної Жертви, тобто в акті духовного відродження, при якому із людини розумної постає людина духовна, що здатна для свого

подальшого надприродного розвитку і зростання. Завдання *християнсько-філософської ноології* є дослідження духовно-пізнавальної активності як людини розумної (але не віруючої), так і людина духовної (віруючої), відродженої у християнському розумінні. Позаяк у гріхопадінні богоподібне і духовне життя людини не було цілковито знищено, а лише пошкоджено, то ідея *боголюдини* має стояти в центрі християнської антропології.

Людина – істота, створена Богом. Людина є істота, що відпала від Бога, і людина є істота, що отримує благодать від Бога. Такі засади християнської антропології. Тут постають глибинні *проблеми* і *таїни* людини з усіма її, парадоксами, трагедіями і драмами. Людина в цьому розумінні є істотою трагічною, вчив Бердяєв, непристосованою до світу, в якому вона живе. В людині є трагічний конфлікт не лише зі світом і природою, але й із самою собою. Людина є людиною як носій *духа*, що проявляється в особистості, яка переборює себе і світ. Людина живе у вічному протесті проти дійсності. Людина – істота роздвоєна і ослаблена. Християнська антропологія виходить із якісного виокремлення людини із природи, а тому *християнсько-філософська ноологія* учить про людину-творця, яка втілює в собі образ і подобу Божу.

Можна виділити два регулятивні принципи духовно-творчої активності людини, взаємодія яких приводить до самовдосконалення *особистості*. *По-перше*, це принцип *свободи*, свободної творчо-вольової активності людини, дарованої людині її Богом-Творцем. Ця свобода є вічно потенціальною.

По-друге, оскільки людина є образом і подобою Божою, Божою ідеєю, Божим замислом, Божою духовною світлоносною сутністю, то людина хоче, може і повинна почути Голос Божий. І цей голос можна почути лише в людині і через людину. Бог завжди говорив через людину, через Мойсея, через пророків, через великих святих, через апостолів, вчителів Церкви. Іншого шляху до Бога, як через людину, немає. Людина, несучи в собі Божественне начало, слово Боже, має діяти творчо-активно, а не пасивно-рецептивно. Бог виявляє Себе в світі через людину, через зустріч з людиною, через відповідь людини на його Боже Слово, через відповідь на його Покликання, через глибинно-інтимне переображення людини на шляху досконалості й життя вічного. «От, стою при дверях і стукаю: як хто почує голос Мій і відчинить двері, увійду до нього і вечерятиму з ним і він зо Мною» (Одкровення, 3:20). Це говорить нам Син Божий – Ісус Христос.

Християнська антропологія за своєю філософською сутністю персоналістична. Вона вчить про творчу, духовну особистість, яка народжується з висоти, з Божою допомогою, діянням Духа Святого, в боголюдському творчому процесі. Індивідум народжується і вмирає як природна сутність. Особи-

стість – це цілісність і єдність, що володіє, безумовно, і вічною цінністю. Тож *особистість* не є ні біологічною, ні соціологічною, ні психологічною сутністю, а сутністю духовною, що передбачає наявність духовного світу. В цьому смислі *особистість* є тією цінністю, яка стоїть вище природи, нації, держави. *Дух особистості* несе просвітлення і переображення біологічного та соціально-психологічного індивідуума, роблячи людину незалежною від природного й соціального порядків. Адже суспільству, соціальному колективу особистість належить лише частиною свого єства. І цю природу, соціально-психологічну, історичну частину єства людини, можна і потрібно вивчати методами сучасної науки – когнітивної психології, філософської антропології, гносеології, соціології і таке інше.

Примат духовного, божественного в природі людини і людства є визначальним, універсальним *ноологічним* базисом знання людини про саму себе, про своє «Я», про свободу людини, про її творчо-вольову і смислотворчу активність. Розчинення людини та її творчо-вольової діяльності в універсальних структурах Космосу, в структурах світобудови, в історичному процесі еволюціонуючого людства не може відповідати сутності християнського персоналізму, особистісної цілісності та особистісної життєтворчої діяльності, особистого безсмертя людини. Тим більше, що наша сучасна епоха вимагає, як ніколи, від людини творчо-вольової активності і діяльності. І сучасні богослови визнають, що ситуація в наш постісторичний час істотним чином змінилася і вимагає нового розуміння людини, вимагає розгорнутого християнсько-персоналістичного з'ясування.

Нині християнська антропологія не може задовольнятися лише простою констатацією факту наявності трискладової сутності людини – духа, душі і тіла. Разом із філософською феноменологією, філософським екзистенціалізмом, філософською антропологією та рядом інших наук необхідно з'ясувати історичний взаємозв'язок становлення людської свідомості в процесі практичного-духовного освоєння світу, виявляючи пробудження божественного духа в людині, вивчаючи духовне *пізнання*, духовно-творчу і духовно-пізнавальну активність людини.

3.3. Ноологічна творчо-діяльнісна модель пізнання і смислотворча активність людини

В сучасній науці можна виділити особливий епістемологічний феномен так званого експериментального діалогу людини з природою. У цьому пізнавальному процесі людина сподівається отримати відповіді на свої запитання шляхом інформаційно-енергетичного прилучення до об'єктів пізнавальної і

діяльнісної активності. Оскільки людина в своєму *космологічному*, природно-космічному вимірі і природа в своїх *інтелегібельних* проявах і закономірностях можуть розглядатися як структурні компоненти цілісного (спільного) інформаційно-енергетичного процесу, природно-біологічного синергетизму. Тут людина цілком справедливо *надіється* на отримання відповіді на свої запитання про можливі варіанти розвитку *синергетичного процесу*. При цьому з'ясовуються потенціальні можливості здійснення природних процесів при втручанні людини в таємниці природи і світу. Здійснюються різні оцінки об'єктивної реальності та результатів її трансформації. Тут вивчається *можливе* як предмет експериментальної реалізації, що дає змогу зблизити наукову та інженерно-творчу діяльність, узгоджуючи гносеологічні категорії і проектні інженерно-технічні рішення. Викладені принципи пізнання синтезують евристичні парадигми людської діяльності, які складають істотні елементи сучасного наукового мислення. В цьому напрямі розвиваються сучасна кібернетика, синергетика, соціобіологія, вчення про *біосферу* і *техносферу* Землі, дослідження, що пов'язані з антропним принципом у космології та ін.

Роглянемо дещо детальніше одну *ноологічну модель пізнання*, в якій яскраво виражається творчо-вольова й смислотворча активність людини. *Ця модель будується на засадах християнської епістемології і називається творчо-діяльною моделлю пізнання.*

Принагідно розглянемо *православний синергетизм* – творчу співпрацю людини з Богом у пізнанні й освоєнні світу в *радіості та надії*. Цікаво, однак, що боголюдський творчо-діяльнісний підхід у пізнанні був історично першим. Таке пізнання повинно спрямовуватися насамперед на досягнення буттєвої мудрості, прилучення до неї, що вимагає передусім за все споглядання і смирення. Ці принципи не були безпідставними. Бо ми отримали відповідь на таке запитання Ісуса Христа: «Яка користь людині, як світ цілий здобуде, а занапастить власну душу?».

Духовно-практична людська діяльність має свої *моральні межі* та етичні цілі, якими не вільно грубо нехтувати. Практика не є небезпечною. Наслідки окремих видів сучасної діяльності і пізнавальної практики людства неперевершено жахливі і антилюдські. Тому що людина завжди в своїй діяльності викликає сили, більш могутні, ніж її інформаційно-енергетичні можливості. Це стосується перш за все руйнівної здатності сучасної зброї масового знищення людей, безбожних концептуальних побудов марксизму, фрейдизму та ін. Руйнівні сили, що породжуються людською думкою і людською практичною діяльністю, захоплюють в свою орбіту сили темряви і зла світів видимих і невидимих.

Окрім цих побіжно окреслених негативів діяння і пізнання людини в земному світі гріхопадіння, нам слід розглянути *позитивні аспекти*, що складають сутність *творчо-діяльній моделі пізнання*. Дійсно, неможливо припустити цілковиту пасивність суб'єкта в пізнанні. Суб'єкт не є дзеркалом, що відображає об'єкт. Суб'єкт – це творчо-вольова і смислотвоча особистість. Із аналізу структури доцільної людської пізнавальної активності і діяльності випливає, що духовно-розумне, духовно-теоретичне і духовно-практичне освоєння світу людиною включає в себе не тільки суто інформаційно-енергетичну (або, грубо кажучи, відображальну) діяльність, пов'язану з одержанням інформації про світ і про людину, але й різноманітні форми творчості, діяльність в ідеальному конструюванні і проектуванні нових предметних реалій світу людської культури і цивілізації з *надією* на їх реалізацію. Отже, суб'єкт пізнання – це передусім суспільно-історична істота, наділена свідомістю, здатна до цілепокладаючої, предметної, творчої діяльності.

Пізнання відкриває і створює смисли, створює порядок із безладу. Все пов'язано з активністю людського духа. У пізнанні щось зростає, щось додається до дійсності, і через це нове нарощується і зростає смисл у світі. Отже, пізнання має творчий і організуючий характер. Пізнання підкорює світ людині, теоретично і практично підкорює його людській творчості та праці. У цьому сенсі ми говоримо про духовно-практичне освоєння світу і про *творчо-діяльній модель пізнання*.

Ноологічний суб'єкт пізнання є активним у двох явно відмінних напрямках. По-перше, він активний у процесі творчо-вольової об'єктивації, яка створюється творчо-вольовим суб'єктом в *радіості і надії*. У цій об'єктивації реалізується орієнтація людини в світі, хоча в ній і не розкривається *тайна* людської екзистенції, тайна життя-пізнання людини. Але в ній людина, суб'єкт пізнання підпорядковує собі світ природи і техніки. Вся *техніка*, вся *техносфера* Землі є переважно результатом такого об'єктивного *пізнання*, є реалізацією, по суті, *творчо-діяльній моделі пізнання*. І саме через це, що відбувається процес об'єктивації, зазначав М. Бердяєв, не можна говорити про пасивне вторгнення об'єкта в суб'єкт. Звідси можна дійти висновку про те, що нібито світ об'єктивації не є «об'єктивний світ». Об'єктивований світ є реальним світом наших речей, світ певного ступеня реальності і певного ставлення до нашого земного буття.

Є й *інші* шляхи орієнтації суб'єкта в світі, шляхи екзистенціальної філософії, шляхи духовного пізнання. Тут не відбувається об'єктивація. Тут суб'єкт – людина – пізнає не об'єкт, а існування та екзистенцію людини, що своєю чергою

веде суб'єкта пізнання до досягнення духовного в собі самому і призводить також до **богопізнання**. Цей шлях пізнання також активний, духовно-розумний, смислотворчий і творчо-вольовий, з творчо-діяльним пізнанням. Але тут активність і творчість має іншу якість. В цій активності можна досягнути в божественному світлі і наш об'єктивний світ. На цьому шляху пізнання розкривається **смысл і надія** світу, смысл існування людини і буття через Боже Буття, через божественні смысли, через Христові Одкровення для нашої **надії і радості**. Отже, творчо-вольова активність у пізнанні природи, в конкретно-науковому пізнанні і в науках про дух є істотно відмінними.

У науках про природу активність пізнання виражається в **об'єктивації** і в підкоренні пізнання стрункій формально-логічній, логіко-математичній і фізико-математичній думці. Ця активність призвела до створення розгалуженого фізико-математичного, формально-логічного, кібернетично-інформаційного **універсуму** сучасного конкретно-наукового знання і пізнання. Всі ці процеси, методи, гносеологічні ситуації в сучасній науці вивчаються логікою і філософією сучасного наукового пізнання.

Активний характер конкретно-наукового пізнання природного світу виражається передусім у практичному, технічному діянні людини і людства на природу, на **біосферу** Землі. Дух людський організує матерію. Але на нижчих ступенях духовно-практичного освоєння світу це пізнання перетворюється в тяжку працю, а тому праця, людська виробнича діяльність важливі зі своєї не лише соціальної значущості, але й пізнавальної. Тут виникає **пізнавальна** проблема практики, пізнавальна значимість практики. Цю роль практики в **пізнанні** можна страшно перебільшити, як це зроблено в марксизмі. Ця роль практики в пізнанні створюється атеїстичним матеріалізмом. Тут абсолютизується **творчо-діяльнісна модель пізнання**. Натомість забувається чи нехтується той принцип, що праця людська, людська виробнича і науково-практична діяльність має свої **духовні засади**, своє **духовне** обґрунтування. Праця – духовне явище, духовний феномен, а не матеріально-виробничий.

Розгляд творчо-діяльної моделі пізнання свідчить, що в науках про дух, у філософії духа активність пізнання особистості спрямовується до досягнення смыслу буття. Тут дух є активним і тоді, коли він зрікається світу в своєму неземному спогляданні, як і тоді, коли він переображає світ своєю діяльністю; активність духа означає, що він зміцнює себе в спогляданні, вкорінюючи себе у Вічності, входячи у Вічне Божественне Тепер. Дух є суб'єктом, і його сутність також розкривається в суб'єкті. Бог як Дух виступає також як Суб'єкт, як Вічна Божественна Активність, як Активний Логос – Син Божий, через

якого створюються світи видимі і невидимі. Пізнання має творчо-вольовий характер, тому що екзистенціальний духовний суб'єкт привносить в пізнання елемент свободи. В духовному пізнанні свобода і надія, любов і радість, розум і віра споріднюються в синергетичному діянні з Божественним Логосом, зі Смишлом світу, з Абсолютною Волею. Тут пізнання виступає як боголюдський процес. В цьому пізнанні свобода і надія просвітлюються Христовим світлом. Тут свобода споріднюється з любов'ю, надією і радістю. А те пізнання, яке не споріднюється з Божою Любов'ю, перетворюється у волю до володарювання, до панування, і в такому пізнанні проглядається демонічність.

Діяльність людини і людства проходить цілу низку формоутворень, або ступенів. Людська діяльність в широкому контексті вивчається в **соціалній філософії**. Як духовно-розумна істота людина має перш за все **мислити і діяти, діяти і мислити**. І тому соціальна філософія виходить із споконвічної єдності **слова, думки та діла** – як первісного принципу пояснення специфіки соціального буття. Завдяки своїй творчо-вольовій активності людина підноситься над природною необхідністю, перетворюючи природу і створюючи особливі, неприродні реальності. Важливу роль в цьому процесі відіграє духовно-розумна діяльність людини і людства, завдяки якій створюється світ культури, реалізується суспільне життя з його різноманітними формоутвореннями – мораллю, політикою, правом, мистецтвом, наукою тощо.

У рамках творчо-діяльнісної моделі пізнання ми можемо проаналізувати й оцінити сучасне науково-технічне пізнання і науково-технічну діяльність людини та людства. Активний характер, **діяльнісний** характер так званого науково-технічного прогресу, виражається передусім в практичному, технічному діянні на природу, в створенні **техносфери** на Землі. Тут виникла нова реальність, відмінна від природної, від органічної й неорганічної реальності. Тут ми маємо справу з реальністю техніки, машин, автоматів, інженерно-технічних споруд, кібернетичних систем, комп'ютерів, роботів і т. п.

У ноологічному аспекті тут виникає життєво важливе завдання **духовного** осмислення сутності цієї нової реальності. Адже людська душа недостатньо пристосована до влади техніки, до повсюдного **технократизму**. В технічній цивілізації змінюються масові виміри буття людей. Здійснюється «прискорення часу», має місце швидкоплинність подій і явищ, які людина не встигає належним чином оцінити, прослідкувати і часто не в змозі своєчасно опам'ятатися. Часто-густо люди гинуть від аварій технічних систем, від технічних катастроф і т. ін. Тут відбувається послаблення активності людського духа, що призводить до панування бездуховності і руйнації людини.

3.4. Ноологічне цілепокладання творчо-діяльнісного пізнання людини

З категорією *практика* пов'язано поняття *цілепокладання*, яке виражає смислоутворювальний зміст практики, що полягає у формуванні цілі як суб'єктивно-ідеального образу бажаного (цілеформування) і втіленні її в об'єктивно-реальному результаті діяльності (цілереалізація). Свідомим формуванням цілей людини, розробкою програм дій шляхом вільного вибору можливостей і мотивів, створенням засобів праці людська діяльність вказує на духовно-розумні засади практики. Цілепокладання, як бачимо, є найвищим виявом активності свідомості людини, виявом її свобідної *волі, її віри та надії*.

Філософське дослідження категорії цілепокладання свідчить, що феномен цілепокладання занадто раціоналізувався, а тому не розглядалися явні і неявні аспекти цілепокладання, які не існують у чистому вигляді. Тож у ноологічному аспекті можна говорити про неявні та явні компоненти або характеристики цілепокладання. Існують різні прояви неявного цілепокладання. Сама модель цілепокладальної діяльності існує у вигляді неявної передумови *пізнавального акту*. Потреби, мотиви, надії діяльності людей також можуть не завжди усвідомлюватися. Але будь-яке неявне цілепокладання передує явному. Взаємозв'язок явних і неявних компонентів цілепокладання особливо проявляється в *науковому пізнанні* і безпосередньо стосується *творчо-діяльнісної* моделі пізнання. Дійсно, наукове пізнання є видом людської діяльності і як таке безумовно характеризується цілепокладанням. З іншого боку, мета не може бути виведена з наукової діяльності (бо доцільний процес не може підпорядковуватися тому, чого немає в дійсності), тому що твориться *волею і надією* свобідного людського духа. А тому в науковому пізнанні слід уникати надмірної раціоналізації цілепокладання. Вчений, як правило, переслідує певну, конкретну мету, причому вона може й не усвідомлюватися досить чітко. Часто наукове дослідження ведеться методом «проб і помилок»; інколи відкриття здійснюється випадково. В цьому полягають характерні риси *творчо-діяльнісної моделі пізнання*.

У реальному науковому дослідженні завжди виникають «побічні» результати, які неможливо передбачити і які перебувають на периферії свідомості. Окрім цього, у реальному процесі наукового пізнання його результат диференціюється. Це свідчить про те, що традиційне визначення мети наукового пізнання як осягнення істини є не досить новим, оскільки не всі цілі наукового пізнання спрямовані на пошук істини.

Із наведених міркувань випливає висновок про *евристичність* парадигми людської діяльності, в якій *воля і надія* людини стають важливими факторами пізнання, важливими чинниками модально-діяльнісної моделі пізнання.

На прикладі цієї моделі пізнання ми чітко усвідомлюємо сутність пізнання творчо-вольового процесу, як творчість, як пошук і творення нового, нових смислів і навіть нової реальності. Пізнання є творчість, – наголошував М. Бердяєв, – і такі його витoki й вершини. Але пізнання – це також і важка праця. Пізнання пов'язано із соціальними формами праці. Цей соціально-діяльнісний аспект людського пізнання, і не лише наукового, але й духовного пізнання, ще недостатньо виявлений епістемологією. Нам потрібно усвідомити, що через пізнання долається розірваність світу, пов'язана з простором і часом. В умовах нашого світу гріхопадіння в пізнанні людина може перенестися в далеке минуле, в простори Космосу.

Пізнання у викладеному нами аспекті є подоланням людської відокремленості і самотності, вихід до *іншого* Я, вихід до світу і до Бога. Подолання самотності завжди є трансцендуванням і самотрансцендуванням; у пізнанні є елемент людський і елемент божественний. І людині потрібно прагнути до радісного боголюдського персоналізму у пізнанні. Тут ми підійшли до релігійного аспекту модально-діяльної моделі пізнання. Самотність окремої людини, Моя самотність долається тому, що є Бог, в якому і завдяки якому ми усвідомлюємо повноту і смисл власного існування. Тут реалізується діяльнісний аспект богопізнання.

Література

1. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
2. Васянович Г. П., Онищенко В. Д. Ноология личности : навч. посіб. для студентів і викладачів / Г. П. Васянович., В. Д. Онищенко. – Львів : Сполом, 2007. – 217 с.
3. Зеньковский В. В. Основы христианской философии / В. В. Зеньковский. – М., 1992. – 268 с.
4. Зеньковский В. В. Принципы православной антропологии : сборник / В. В. Зеньковский // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси. – М. : Столица, 1991. – С. 115–148.
5. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В. Зеньковский. – М., 1993. – 224 с.
6. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини / В. Г. Нестеренко. – К. : Абрис, 1995. – 336 с.
7. Філософія: Світ людини. Курс лекцій : навч. посіб. / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін. – К. : Либідь, 2003. – 432 с.

РОЗДІЛ 4. НАУКА ЯК ЯВИЩЕ КУЛЬТУРИ. МОРАЛЬНО-ДУХОВНІ АСПЕКТИ ЛЮДИНО-, ПРИРОДО- І БОГОПІЗНАННЯ

4.1. Ноологічні передумови людинопізнання

У всій своїй християнсько-релігійній і філософській повноті проблема антропологічного знання була поставлена в ХХ ст. М. Бердяєвим у його праці «Про призначення людини» (Досвід парадоксальної етики). З точки зору етичного, радше духовно-морального, пізнання розглядав Бердяєв значущість будь-якої філософії, будь-якої теорії пізнання. Значною може бути тільки та філософія, за Бердяєвим, в концептуальних засадах якої лежить морально-духовний досвід людей і людства. Така філософія не може бути самою лише інтелектуальною чи раціональною грою розуму. Позаяк справжня філософія пізнає буття із людини і через людину, знаходячи в людині розгадування смислу і сутності буття. У цьому аспекті філософія неодмінно стає філософією духа. А філософська антропологія та етична філософія стають центральною частиною філософії духа, яка принципово відрізняється від біологічного, соціологічного і психологічного вивчення людини. Тобто філософія духа – це нова галузь християнсько-філософського духовного знання і пізнання, яку ми називаємо ноологією.

Головний принцип філософії духа (ноології) полягає в тому, що в ній суб'єкт й об'єкт пізнання співпадають. Тут пізнання починається із людини, через людину і для людини. У цьому духовно-етичному пізнанні і розкривається нам смисл життя; розкривається тоді, коли «Я» в собі, тобто в дусі, пізнаю дух і духовне. Тут для мене як суб'єкта немає об'єктивного пізнання, а є пізнання духа в собі, є пізнання смислу і водночас прилучення до смислу – смислу життя людського і боголюдського.

Конкретно-наукове пізнання (наука) відчужує людину від буття, відчужує від буття-пізнання, від буття людини, тому що пізнається буття поза людиною. Все пізнаване при цьому стає об'єктом, тобто відчуженим і таким, що протистоїть людині. В цьому сенсі навіть дослідження з історії філософії, з історії філософських ідей і принципів стають конкретно-науковим пізнанням. Історія філософії стає тоді справжньою філософією, коли світ філософських ідей для філософа стає його власним світом, власним внутрішнім духовно-пізнавальним досвідом. І лише тоді Я буду філософськи пізнавати ідеї і принципи життя і буття взагалі, коли історико-філософські ідеї, ідеї Платона чи Гегеля, Соловйова чи Бердяєва стають моїми власними ідеями, реалізуючи пізнання із людини, через людину і для людини. З огляду на це, за Бердяєвим, не може бути філософії про чужі ідеї. Тут може бути лише конкретно-наукове пізнання. Отже, не може бути справжньої

філософії про світ чужих ідей, чужих філософських істин, принципів, якщо ці істини не стали моїми власними, моїми духовними інтуїціями. Адже філософія – це вчення про персоналістичні і духовно-розумні, духовно-пізнавальні ідеї і принципи, вчення про дух людський, про пізнання духом духа.

В основі християнсько-філософської антропології лежить ідея про те, що світ є частина людини, а не людина є частиною світу, оскільки в людині, як у дробній частині світу, ніколи не могла б зародитися завзята задача пізнання світу, задача людського прагнення до пізнання таїн світів видимого і невидимого.

Пізнання буття в людині і через людину не має нічого спільного з психологізмом, тому що психологізм означає замкненість в природному або ж соціально-об'єктивному світі. Психологічно, або радше соціально-психологічно, – людина є частиною, малою частиною світу людей, світу людства. Але в ноологічному аспекті дивним і ненормальним було б забути, що філософ – людина, забути про те, що Я є трансцендентальною істотою, трансцендентальною духовною сутністю, забути про те, що Я є ноологічною людиною, що Я – людина духовна. У духовному світі – все є активністю, все є духовною динамікою, динамікою життя-пізнання. Пізнання є духовна активність в бутті.

4.2. Ноологічні засади християнської етики

Духовно-моральне, етичне пізнання – це пізнання духа, самого духа, а не людських думок і міркувань про дух людський, або ж Дух Божий. У пізнанні духа, як ми вже знаємо, має бути внутрішня спорідненість пізнаючого зі своїм предметом. Тут має бути категоричне визнання реальності духа, реальності світу духовного, тут має панувати власний духовно-творчий досвід. При цьому християнській етиці належить надзвичайно важливе, центральне місце в пізнанні духа. Етичне пізнання менше від будь-якого іншого пізнання є об'єктивованим пізнанням про «щось», про «чуже». Морально-духовне життя, наша етична і ноологічна сутність не є частиною природи, не є природним явищем. Таємниця етичного і ноологічного пізнання полягає в тому, що суб'єкт пізнання підноситься над предметом пізнання у своєму творчо-вольовому зусиллі, в інтуїтивному осягненні видимого і невидимого.

Етичне пізнання завжди прагне до моральнісного покращення буття. Суб'єкт пізнання при цьому повинен мати свій власний моральнісний, етичний досвід, через який оцінюється і пізнається духовне світло, або ж хоча б його животворне проміння. Таке морально-духовне пізнання є великим дерзанням, перемогою над древнім, первісним страхом і жахом. Бо страх закриває дорогу до істини. Страх закриває дорогу до любові, роблячи неможливим шукання істини і пізнання істини. Той, хто відчуває страх перед традиційними моральнісними,

духовно-етичними поняттями і оцінками, стає не здібним до етичного пізнання, зазначав М. Бердяєв, оскільки етичне пізнання – це морально-духовна творчість. А перемога над страхом – це вже духовно-пізнавальний акт. Бердяєв наголошував на тому, що є смертельний сум у розрізненні добра і зла, в усвідомленні морально-цінного і позбавленого такої цінності. Тому справжня етика як духовно-пізнавальна дисципліна не може бути лише філософсько-епістемологічною дисципліною. Справжня етика має бути також вченням про морально-духовне держання, про моральні й духовні акти філософа. Таким етичне пізнання було у Платона, Фіхте, Соловйова, Бердяєва та інших етичних філософів. Адже етика, будучи пізнанням, має морально-звільнююче значення. Етика стає завершальною частиною філософії духа, в якій пожинаються плоди духовно-пізнавального, філософського шляху життя.

Хрестоматійним є положення про те, що етика належить до наук про людину в її ставленні до світу. Як філософська наука вона за своїм предметом і способами його пізнання відрізняється від природничих і технічних наук тим, що людина включена в предмет етики, стаючи основою цього предмета. Людина тут розглядається не з боку безпристрасного відображення світу в своїй свідомості, а як така, що створює предмет. При цьому людина взаємодіє з навколишнім світом специфічним чином – олюднює його.

Морально-духовні почуття обов'язку, совісті, честі, гідності розглядаються в етиці як такі, в яких відображені наукові знання про моральність. Слід зазначити також: однією з найвищих і абсолютних моральних цінностей, що реалізуються в індивідуальному світі особистості, виступає любов, неповторну своєрідність якої не можна висловити інакше, ніж через відтворення її конкретної, неповторної своєрідності. Але саме таким чином відкривається пізнання і розумінню те, як слід підходити до питання про науково-етичне пізнання взагалі та християнсько-етичне – зокрема.

Ступінь сприйнятливості відтворюваного образу любові залежить не лише від способу її відтворення, а й від адресата. У працях Е. Фрома, до прикладу, також універсальним началом, на якому ґрунтується етичне пізнання і на основі якого розширюються межі людської спільності до планетарного буття, виступає любов. Е. Фром категорично стверджує, що людина осягає світ ментально і емоціонально, за допомогою любові і розуму. Сила розуму дає людині можливість проникати в глибину і осягати сутність предмета, вступаючи в активну взаємодію з ним. Сила ж її (людини) любові дає їй можливість руйнувати стіну, що відділяє одну людину від іншої. Хоча любов і розум – це дві різні духовно-пізнавальні здатності осягнення світу, і жодна з них неможлива без іншої, все ж вони є вираженням різних сил почуття і мислення, отже, їх потрібно розглядати окремо, зауважує Е. Фром.

Окрім любові етичне пізнання базується на категорії «совість». Розкриваючи поняття чистої совісті, М. Бердяєв наголошував на тому, що етика повинна стати критикою чистої совісті, тобто філософсько-пізнавальним аналізом чистої совісті як божественної, духовної здатності людини. На цій основі стає зрозумілим, що завдання християнської етики – не пізнання походження і розвитку моральнісних ідей про добро і зло, а пізнання самого добра і зла, тобто дослідження онтології добра і зла. Проблеми етики пов'язані із таємницею людини. І тому християнська етика водночас має бути вченням про призначення і покликання людини, пізнанням про божественну сутність людини, вченням про те, що є людина, звідки вона прийшла і куди вона йде.

Отже, ядром християнсько-етичного пізнання виступають любов і совість. В епістемологічному відношенні совість є органом сприйняття і пізнання Божого Одкровення, пізнання правди, добра, цілісної істини. Совість у цьому аспекті виступає не як окрема частина людської ноосфери, а як цілісність духовної природи людини, її осереддя, її серце в онтологічному і ноологічному смислі, а не в психологічному. Бог діє на совість людини, пробуджує людську совість, нагадуючи людині про вищий, небесний світ. Совість виступає як духовне, надприродне начало в людині. У совісті дотикаються і споріднюються між собою свобода людини і Божа благодать.

Важливою частиною, радше ядром християнської етики, виступає морально-духовне пізнання Бога і духовного світу. На цьому морально-духовному аспекті богопізнання нам потрібно зупинитися дещо детальніше. Вирішальним значенням любові для богопізнання і спасіння пояснюється універсальна доступність богопізнання, його відносна незалежність від ступеня культури, освіти, суспільного положення і таке інше. Дійсно, неграмотна сільська бабуса, пломеніючи любов'ю до Бога, виявляється ближчою до Нього, ніж освічений богослов, що сприймає і переживає свій богословський багаж чисто раціоналістично, без сердечності, без страху Божого, без надії на Бога і без любові до нього. З іншого боку, совість є тією глибиною людської природи, точніше людської ноосфери, в якій людина прилучається до Бога і де вона отримує вість від Бога, отримує нагадування про совість, чуючи голос Божий. Совість стає спогадом людини про Бога і Божий Промисел у нашому житті і органом сприйняття Божого одкровення. Совість нагадує людині про те, до якого світу вона належить, ким вона створена, як створена і для чого створена. І тому совість є духовною сутністю людини, надприродним началом у богопізнанні.

Свобідна совість є величним моральним благом людини і навіть головною умовою можливості її морально-духовного життя. Тому що у своїй глибинній духовності, у релігійному духовному житті ми нічого не можемо прийняти поза

своєю совістю і проти своєї совісті. Внутрішню свободу совісті людини неможливо знищити жодними силами світу, вона залишається завжди, коли навіть людину ув'язнили чи присудили до страти. Згадаймо про пробудження совісті в благородного розбійника, який покався на хресті і якому тут же Христос обіцяє входження до небесного раю.

Совість – важливий чинник не лише богопізнання, але й пізнання людиною себе як особистості. Тут совість виступає як пізнавальна реакція на правильне чи неправильне власне життя, власні вчинки. Совість виступає як наш власний голос, що дається кожній людській істоті, будучи незалежним від зовнішніх санкцій і винагород. Совість виступає вістю про нас самих, вістю про наші успіхи чи невдачі. Совість наділена морально-духовною силою, будучи реакцією всієї людської особистості, а не лише реакцією одного чистого розуму людини. Таку совість Е. Фром називав гуманістичною, а ми називаємо її *ноологічною*. Вона є нашою реакцією на самих себе, будучи голосом справжнього Я, який вимагає, щоб ми жили плідно, розвивалися цілісно і гармонійно. Ноологічна совість є не лише вираженням нашого справжнього Я. Вона вміщує також сутність морально-духовного досвіду життя людини. Ноологічна совість, тобто етико-пізнавальна совість – це вираження нашого інтересу, особистісних зацікавленостей і нашої морально-духовної цілісності.

Совість спрямовується до плідності і досягнення справжнього щастя. І хоча в багатьох людей голос етико-пізнавальної совісті дуже слабкий і тихий, все ж цей голос знаходиться у взаємозв'язку з благородною плідністю людського життя. Багатьом із людей виявляється важко навчитися розуміти, що говорить їм їхня власна совість через дві причини. По-перше, людина розучилася слухати саму себе. Людина стала боятися своєї совісті. По-друге, голос совісті часто говорить у нашій душі опосередковано, і людина навіть не може добре усвідомити, що ж насправді її мучить, людина не усвідомлює почуття провини. Але якщо такі провини починають людиною усвідомлюватися, то вони починають виражатися у більш глибокій і напруженій тривозі, ба навіть у фізичному та душевному захворюванні.

4.3 Ноологічні передумови узагальненої християнської етики

У рамках християнського морально-духовного знання і пізнання знаходяться сучасні дослідження, що проводяться в руслі розширення етичного знання і пізнання на всю біосферу Землі. Ці дослідження тематизуються в новому науковому напрямі, яке отримало назву екологічної етики. Предметом екологічної етики стає вивчення формування любові до природи, дбайливого ставлення до всієї біосфери Землі. Основною передумовою нового етико-екологічного пізнання має

бути перебудова свідомості людини, відхід від згубного технократизму на Землі. Нова екологічна мораль, відроджена екологічна совість людей виступає, по суті, аспектом глибинної духовності людини і людства. У сучасній філософській і культурно-освітній літературі уже розглядаються й розробляються принципи нового еколого-етичного пізнання та мислення, аналізуються поняття і категорії екологічної етики, екологічної свідомості, екологічної совісті та ін. У цих філософсько-пізнавальних дослідженнях усвідомлюється нова якість земного буття людства, переосмислюються глобальні традиційні цінності, принципи, норми та реальні звичаї. Нова екологічна мораль охоплює всю Божу Світобудову, не виключаючи із об'єктів морального відношення всіх структур і компонентів біосфери. Людина у своєму пізнанні має підноситися до величі розумного, духовно-творчого самообмеження, аби відчутти себе справжнім господарем своєї долі, своєї природи, пізнаючи і усвідомлюючи духовно-людський вимір *природи і всієї Божої Світобудови*. В екологічній етиці розробляється радикальна теза про те, що людська моральність впливає із етики християнського благоговіння перед життям. Тут знаходить своє органічне розширення християнська етика любові і радості, етика гармонії людини і природи.

Одним із суттєвих недоліків традиційного підходу до загальнолюдських духовно-моральнісних норм та принципів була відсутність справжньої вселюдської і планетарної філософсько-етичної ідеології. Християнський імператив «благоговіння перед життям», який маніфестує етику любові і радості, етику гармонії людини і світу, розширює християнську заповідь «не убий» далеко за межі нашої людської спільноти. І тут нове етико-екологічне вчення має виробляти регулятивні засади та принципи поведінки й мислення людей. У християнській етиці можна обґрунтувати тезу про те, що людська духовно-культурна моральність має узгоджуватися із цілісним характером біосфери Землі, із цілісною життєдіяльністю екосистем. При цьому розширюється наше розуміння етичного, тут етика стає принципово екологічною, екологічною за своєю суттю – етикою життя, або біоетикою.

Християнське віровчення, не заперечуючи найрадикальніших новітніх еколого-етичних вартостей, саму екологічну етику і фундаментальне ставлення до природи і Космосу виводить із духовної, за своєю суттю, основи. Наріжним каменем християнського етико-екологічного вчення є теза про те, що Бог дав людям Землю, щоб вони своєю працею і духовно-розумним ставленням панували над земною біосферою і по-господарському користувалися її плодами. Наша праця на Землі має бути дисциплінованою і творчою, спрямованою на поліпшення як природного, так і людського середовища. Усвідомлюючи в наш

час роль духовних факторів у розвитку людини і життєдіяльності суспільства, нам необхідно по-новому оцінити ідею «панування над природою». Екологічна етика, нова еко-етична свідомість має розглядати засади вчення про місце і роль духовно-розумної людини на Землі і в Космосі. Християнська етична свідомість, християнська етична філософія вчить, що коли будь-яке явище не пов'язане з вартостями духовними, вартостями Істини, Блага і Краси, то воно випадає за межі культури і гуманізму.

Сьогодні, у час антропологічних та екологічних криз, постало питання про необхідність розробки проблем екологічної етики і гуманізації техносфери. Дослідження фундаментального відношення «людина–природа» лише класичними науковими засобами виявляється недостатнім. Могутність технічних засобів впливу на біосферу і на життя людей істотно випереджає рівень засобів передбачування всіх можливих наслідків цих впливів. Зокрема, недостатність раціоналістичних методів зумовлює потребу залучення до природопізнання, до методів природокористування, до цілісного екологічного аналізу таких нестрогих та слабо визначених понять, як екологічна совість, екологічний імператив, екологічна мудрість та ін. У літературі вже розробляються засади і принципи екологічного мислення, аналізуються категорії екологічної етики, досліджується екологічне світосприйняття і, врешті-решт, розробляється сучасна екологічна філософія. Новий екологічний світогляд, нове еколого-етичне розуміння життя на Землі мають в zasadничувати вибір тих духовно-моральних цінностей, що регулюють людське життя на Землі, людське природокористування.

Ми починаємо усвідомлювати нову якість буття людства. Переосмислюються глобальні традиційні моральні цінності, принципи, норми та реальні звичаї. Все це вимагає концептуалізації фундаментальних екологічних підходів, принципів і засад. Нова екологічна мораль, як аспект глибинної духовності людей і людства, має охоплювати всю світобудову, не виключаючи із об'єктів морального відношення всіх структур і компонентів біосфери Землі. Людина має підвестися до величі розумного, духовно-творчого самообмеження, щоби відчувати себе справжнім господарем своєї долі, своєї природи, пізнаючи і усвідомлюючи ноологічний вимір буття людства, духовно-людський вимір природи, божественність всієї Світобудови.

Література

1. *Бердяев Н. А.* О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
2. *Васянович Г. П., Онищенко В. Д.* Ноологія особистості : навчальний посібник для студентів і викладачів / Г. П. Васянович, В. Д. Онищенко. – Львів : Сполом, 2007. – 217 с.
3. *Бердяев Н. А.* Философия свободного духа / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
4. *Вишневський О.* Віра і релігія в контексті завдань сучасного українського виховання / О. Вишневський // Рідна школа. – 1999. – № 3. – С. 3–8; № 4. – С. 3–7.
5. *Лахно А. І., Варенко В. М.* Християнська етика (в поняттях і категоріях) : навч. посіб / А. І. Лахно, В. М. Варенко. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – 216 с.
6. *Онищенко В. Д.* Дидактичні проблеми змісту і викладання «Християнської етики» у професійних навчальних закладах / В. Д. Онищенко // Другий український педагогічний конгрес: збірник матеріалів конгресу. – Львів : ТЗОВ Камула, 2006. – С. 210–226.
7. *Онищенко В. Д.* Науково-педагогічні засади викладання християнської етики у професійно-технічних навчальних закладах : монографія / В. Д. Онищенко // Теоретичні засади методики професійно спрямованого викладання загальноосвітніх предметів у ПТНЗ / [за ред. Г. П. Васяновича]. – Львів : Сполом, 2005. – С. 147–168.
8. *Онищенко В. Д.* Сучасне християнське богослов'я: ноологічні контексти ідентифікації / В. Д. Онищенко // Державність. – 2011. – №1–2 (67–68). – С. 24–30.
9. *Онищенко В. Д.* Філософія духа і духовного пізнання: Християнсько-філософська ноологія / В. Д. Онищенко. – Львів : Логос, 1998. – 338 с.
10. *Савчин М.* Духовний потенціал людини / М. Савчин. – Івано-Франківськ : вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2001. – 203 с.
11. *Свешников В.* Очерки христианской этики / В. Свешников. – М. : Паломник, 2001. – 622 с.
12. Християнська етика : методичний посібник. I–II класи. – Львів : Свічадо, 1998. – 158 с.

РОЗДІЛ 5. ВЧЕННЯ ПРО ЛЮДИНУ І СУСПІЛЬСТВО В КОНТЕКСТІ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

5.1. Доля людини у сучасному світі

Провідні сучасні філософсько-антропологічні напрями – екзистенціалізм і антропологічна філософія – висунули й обґрунтували нові методи і принципи філософського та філософсько-етичного пізнання людини, нашого світорозуміння і світоосягнення в цілому. Нова філософська думка звертається не в сферу об'єктивно-наукового, абстрактно-логічного, а в глибини сушого, в глибини буття природи, людської і Божественної екзистенції. В сучасній християнській антропології і ноології мають розкриватися основи і принципи свобідного творчого, творчо-вольового пізнання, активності та діяльності людини, її природного, соціального і духовного життя. На новому рівні постають **вічні питання** і проблеми **пізнання і життя**: «Що і як я можу пізнавати?», «Що я повинен чи не повинен робити?», «На що я можу надіятися і сподіватися?», «Що є людина і в чому полягає смисл її земного життя?», «У чому сенс драматичної і часом трагічної історії людства?» тощо. Нова етична філософія має відповідати як на запитання «Що», так і на питання «Як», тобто що ми пізнаємо і як ми пізнаємо.

Наш видатний український філософ, професор Олександр Кульчицький, який був добре обізнаним із сучасною філософською думкою (західною і вітчизняною), відзначав, що, не зважаючи на те, що філософія багато уваги приділяла «людському-архілюдському», вона не поставила проблеми людини як особливої, самостійної проблеми в центр свого зацікавлення. Філософія спрямовувала свої погляди здебільшого на окремі людські сфери і менше – на цілісність людини й на людину як цілісність і єдність в усіх її вимірах. І лише тоді, коли у філософії як **знанні** і **пізнанні**, скерованою на вивчення цілості і сутності буття, дійшли до належного розуміння (почасти під впливом біології, психології, екології та гуманітарних наук) антропної проблематики в усій її повноті та цілісності. Настав час появи в ХХ столітті філософської антропології як синтетичного, цілісного знання про людину [4, 139]. У контекст цілісної філософської антропології вписується проблематика філософського екзистенціалізму, за яким у сфері людського буття можна виокремити два способи (модуси) буття – **існування** і **екзистенцію**. Під **існуванням** розуміється така форма буття людини, при якій для з'ясування людської поведінки, устремлінь і дій людини нам не потрібно виходити за межі поняття життя, як його інтегрує біологія і фізіологія чи спрощена соціальна філософія. «Існування» переважно стосується задоволення нескладних прагнень, спільних для людини

і тварини, хоча їх досягнення можливе за допомогою надто складних засобів, якими володіє сучасна техніка і цивілізація. У цьому модусі буття людини характеризується психологією маси, про яку так яскраво писав видатний іспанський філософ ХХ століття Хосе Ортега-і-Гассет. Жити для простого існування – це не зустрічати жодного обмеження. Людина задоволена з себе такої, якою вона є. Щиро, без ніякої пихи, неначе це найприродніша річ у світі, людина в модусі існування схильна підтверджувати й схвалювати все, що знаходить у собі: погляди, апетити, нахили чи смаки... Ніколи масова людина, пише Х. Ортега-і-Гассет, не звернулася б до чогось поза собою, хіба що обставини насильно змусили б її. Оскільки сьогодні обставини не змушують її, вічна маса, згідно зі своєю вдачею, вже нікуди не звертається і почуває себе паном свого власного життя. Натомість добірна чи визначна людина відчуває глибоку внутрішню потребу звернутися до якоїсь норми поза собою, вищої за себе, якій вона добровільно підпорядковується [6, 49]. Це уже властивості «модуса екзистенції», такої сутності буття, що не тільки не тотожна з **«біонічними»** настановами, а й їм протиставляється і їх переростає. До **екзистенції** людина підноситься лише тоді, коли вона перемагає в собі те, що в ній лише людське, **природно-біологічне**, перемагає свою природно-біологічну вкоріненість у земному. Це необхідно для того, аби відчути і творити щось у певному розумінні «надлюдське», неминуче, здатне переступити потреби життя в **біотичному** розумінні, творити щось небесне і прагнути до нього [4, 143].

Екзистенціалізм висунув на передній план абсолютну унікальність людського буття, яка не може бути адекватно виражена мовою наших понять. **Екзистенція** є внутрішнє, яке постійно переходить у зовнішнє, предметне буття. Здобування **екзистенції** передбачає вирішальний вибір, посередництвом якого людина переходить від споглядально-чутевого способу буття, детермінованого зовнішніми факторами середовища, до «самої себе». Більше того, людина вступає у сферу справжньої екзистенції в **акті** віри, прилучаючись до сфери Божественного смислотворчого і благодіючого процесу життя, розширюючи горизонти людського буття у Вічність.

Але людське життя на Землі, за Промислом Божим, – це життя у соціальному і дивовижному природному середовищі. Створення великого порядку природи передбачало включення в її структуру **людини**. Людське життя на Землі було б неможливе без дивовижної строгої і тонкої регуляції глобальних планет і космічних процесів, складної взаємодії географічних полів, функціонування Сонячної системи, особливих умов розвитку нашої планети та багатьох інших чинників і факторів. Ця дивовижна складність і збалансованість взаємодій і процесів нашого Всесвіту, нашої Галактики, нашої Сонячної

системи, нашої планети має тільки єдине фундаментальне пояснення і *таїні* Божого Промислу у Всесвіті та нашому земному житті. За християнською традицією і віровченням місія людей у нашому світі полягає, зокрема, в тому, щоб «удосконалювати створіння» – зберігати природу і поліпшувати її стан з метою завершення та розкриття повноти її можливостей. І в цій повноті людина проходить фундаментальну школу пізнання себе і природи, усвідомлення Божого Промислу на Землі, готуючись до життя вічного. Земна природа містить багато прихованих потенціалів, які без людини не реалізуються. Але людина, оволодівши різноманітним досвідом і глибокою *мудрістю* в різних сферах науки, культури, сільськогосподарської і промислової практики, стає здатною до співучасті у творчій діяльності Триєдиного Бога у перетворенні світу, в боротьбі сил творення і життя проти сил руйнації, хаосу і смерті.

5.2. Особливості сучасної цивілізації

Доктрина Християнської Церкви стверджує, що Бог дав людям Землю, щоб вони своєю працею панували на ній і користувалися її плодами. Ця праця має бути дисциплінованою і творчою, спрямованою на поліпшення як природного, так і соціального середовища. На жаль, люди, охоплені споживацькими настроями, почали нестримно і похапливо споживати ресурси. Отже, замість того, щоб розумно керувати і користуватися природою Землі, замість того, щоби співпрацювати з Богом у справі творення, люди почали підміняти своїми руйнацькими діями необхідну боголюдську активність і боголюдські діяння, що призвело до трагічних наслідків.

Сучасна антропна біоніка наголошує на необхідності повернення людини до того морально-духовного порядку, який відповідає екології *духа* людини, екології боголюдської духовності. Римський папа Іван Павло II у своїй енцикліці «Сотий рік», торкаючись сучасних екологічних проблем, відзначав: «окрім ірраціонального руйнування природного середовища, тут слід нагадати про ще серйозніше руйнування – людського середовища, якому, однак, не надають належної уваги... надто мало зусиль докладають до того, щоб зберегти моральні умови справжньої «людської екології» [9, 488]. І виявляється, що найстрашнішою загрозою є не стільки екологічні кризи і катастрофи, скільки *антропологічна катастрофа* – знищення людського в людині. «Сама можливість антропологічної катастрофи означає гріховну зіпсутість людської сутності. І тому накладання в часі антропологічної і екологічної катастроф не є випадковим, – підкреслює Ю. А. Шрейдер, – і перша, і друга мають спільні корені [11, 87].

Антропна біоніка не зводиться до екологічної етики. Остання наголошує на потребі посилити духовно-моральні вимоги до людей у процесі їх приро-

докористування, взаємодії з природою тощо, формуючи засоби соціальної і соціально-психологічної регуляції поведінки людей щодо природи і природокористування. Антропна біоніка спрямовується передусім на ту засаду, що біотично-екологічна складність перебуває в єдності і спорідненості з повнотою і багатством життя людини. Стимулюючі діяння всіх факторів нашого природного і космічного оточення на наш людський організм, на наше тіло, на нашу душу, на наш дух нам необхідно хоча б деякою мірою *усвідомлювати* і відповідно реагувати на них. Важливо, що ця складність не є чисто біологічною; вона щільно пов'язується із ментальними і культурними чинниками. Оскільки для гармонійного фізичного і духовного розвитку людини потрібно все багатство форм і видів нашого природного, соціального і надприродного оточення. Триває неперервний процес життєтворення, становлення, ріст людини, її самовдосконалення. І тому для *екології людини* центральною стає ідея складності, багатовимірності і блага *природи*, в якій ми зростаємо. І тут можна вважати суто антропоцентричним те розуміння блага людини, яке ми отримуємо в біотично-екологічному трактуванні, тобто у тій богоданній єдності всього живого на Землі. Тож антропна *біоніка* виступає уже як *духовно-моральна* доктрина, а не тільки як вчення про складну систему нашого природно-біологічного виміру.

Наше розуміння природи і самих себе змінюється під впливом сучасного конкретно-наукового і, зокрема, екологічного знання, змінюється у напрямі більшої компетентності, змінюється на краще. Дійсно, як зауважує Холмс Ролстон III, після того, як Дарвін свого часу висунув концепцію біологічної еволюції, розпалося колишнє розуміння природного світу як великої розумної будови. Природа почала сприйматися як одіозна сцена насильства, а її закони стали називати безладними, випадковими, хаотичними, сліпими і жорстокими [7, 283].

Сучасна екологія не приймає цієї *атеїстичної* інтерпретації дарвінської концепції еволюціонізму і показує інші виміри та оцінки конфліктів у живій природі. Дикість і жорстокість природи можна оцінювати радше як наклеп на нашу світобудову. Це грубе нерозуміння гармонії природи. І тому, підкреслює Холмс Ролстон III, необхідно віддати належне достоїнству природного світу як партнера людини. У наш час природний світ перестає бути загрозою, за винятком тих випадків, коли ми самі порушуємо його порядок. *Екологічна* людина дивиться на світ зовсім іншими очима, перебуваючи серед природи, як у себе вдома, бережливо і благоговійно зберігаючи все цінне, що дає їй світ [7, 285]. Екологічні дослідження розкрили красу, цілісність та стійкість природного світу.

Антропобіонічний аспект сучасної екології звертає нашу увагу на необхідності розкриття динаміки *екзистенціального* континууму, що об'єднує людину з усією природою. Динамічна природа людини веде нас до розуміння тотального взаємозв'язку і взаємообумовленості всього суцього. Взаємодія людини і природи необмежена ні в просторі, ні в часі. Раніше це погано усвідомлювалося людьми. Нерозуміння багаторівневої, ієрархічної організації біосфери, її складних витончених взаємозв'язків із людиною було внесено в самі основи природознавства Нового часу. Нещастя наукової думки несли у собі риси світоглядної трагедії, тому що в науковому світогляді не були створені внутрішні *духовно-моральні* перепони тому, щоб зробити унеможливити використання наукових знань у такій діяльності, яка руйнує біосферу, руйнує живу природу. Сучасні фундаментальні духовно-моралісні вартості науки і культури, в яких проголошується відповідальне ставлення людини до природи, до мудрого природокористування, відповідальне ставлення людини до людини і людини до себе самої, до своєї діяльності у світі, спрямовані для захисту людини і природи від усього, що пригнічує, принижує і спотворює духовно-розумне життя людей.

Концептуальні засади антропої біоніки можна знайти у православно-християнському вченні про людську особистість, про її боголюдський вимір, про її покликання до життя вічного. Покликання людини – обожнення, яке здійснюється завдяки інформаційно-енерговій взаємодії природного і людського, в морально-духовній взаємодії людського і божественного. Існує вчення про духовно-моральний енергетизм, що виражає принцип вільної співпраці людини з Богом, енергової узгодженості людського і божественного, енергової узгодженості людської активності з Божою Благодаттю. Ці принципи передають у православ'ї особливу *категорією* – поняттям *синергії*. Тобто, антропологія православ'я – це й *синергова* динаміка.

Концепція людини в православному *синергентизмі* є безпосереднім утвердженням цінності й гідності людської особи, для якої доступне пряме Богоспілкування, прямий зв'язок із надприродним, безпосередня взаємодія людини і Бога. Тому людина, проявляючи творчо-вольову активність у здобутті благодаті, виступає як цілком незалежний, суверенний діяч у здійсненні обожнення. Перебуваючи у плані земного антропологічного природного буття, людина, отже, є цілком суверенною істотою. Їй належить повнота свободи, повнота відповідальності, а також увесь спектр смислотворчої і творчо-вольової, перетворювальної активності і дії у тваринному, природному світі. Це вираження нашої фундаментальної *свободи*, такої свободи, що є принципово більш широкою і глибокою, ніж у будь-яких безрелігійних чи відверто атеїстичних доктрин-

нах. Це наша свобода онтологічного самовизначення вибору власної поведінки в найуніверсальнішому спектрі можливостей – від *ніщо* до Абсолютного Бога. Відповідно до цієї *свободи волі* людини, справжньої онтологічної і екзистенціальної значущості й глибини набуває і відповідальність людини перед іншими людьми, перед природою і перед Богом. Тут основа нашої *біонічної* (вітальної) діяльності і самодіяльності, нашої творчості, нашої активності і самореалізації, нашого духовно-практичного освоєння світу.

У з'ясуванні основних засад антропоної екологічної біоніки можна виходити з того незаперечного факту, що, не дивлячись на нашу біологічну вкоріненість у земному природному бутті, людина все ж таки є біологічно недостатньою істотою в тому сенсі, що в неї мало розвинуті природні тваринні інстинкти і вона слабка у своїй тваринно-біологічній організації. Ця *слабкість* (незавершеність) – провіденціальна і вказує на інший, неземний, небесний вимір людини. Але тим не менше, а радше – тим більше – цю свою біологічну «недостатність», «недозавершеність», «недосконалість» людина повинна (точніше, може і повинна) компенсувати своєю духовно-вольовою, духовно-творчою сутністю. Тому, отже, людина ніколи й не вела виключно тваринно-біологічного способу життя. Тварини жорстко і вузькорегіонально пов'язані з певним природним середовищем. Людина, слава Богу, не має надто однозначного, детермінуючого її буття природного середовища, володіючи дивовижною пластичністю, здатністю до адаптації і постійного навчання. У цьому полягають характерні риси людського буття. Щоб зберегти себе, людина повинна була створювати різноманітні умови, нове середовище, придатне для її життя. Ця біологічна «неспеціалізованість» людини, її «біологічна недостатність» вказує на творчо-діяльну сутність людини, на її *ноологічний* вимір.

5.3. Людина в умовах сучасного інформаційного суспільства

У рамках антропоної екологічної біоніки можна з'ясувати нові підходи в розкритті сутності земного життя людей. Сучасний розділ психологічної науки, розвинутий Дж. Гібсоном під назвою «Екологічна оптика», стосується антропоної екобіоніки. Дж. Гібсон доводить, що людині в акті сприйняття протистоїть не фізичний світ, яким його описують фізики, тобто не об'єктивний світ так званої фізичної реальності, а *екологічний* світ. Перехід же від фізичного світу до екологічного – це не просто перехід від одного рівня опису світу до другого. Екологічний рівень опису світу виражає принципи нашої фундаментальної вкоріненості у природному середовищі Землі і ближнього космосу. І цей екологічний світ є для нас *доповняльним*, доповняльним до всієї нашої енерго-інформаційної, матеріально-фізичної та біологічної сутності.

Екологічний світ має складну ієрархічну структуру. Значущість навколишнього середовища принципово важлива. Дж. Гібсон відмовився від психологічно-бідного поняття «стимул» і в своєму екологічному підході до зорового сприйняття людиною світу природи, всього оточуючого нас середовища використовує фундаментальну когнітивно-психологічну категорію «*інформація*». Ця *інформація* принципово відрізняється від шенонівської математичної чи кібернетичної інформації. Основоположним поняттям екологічної оптики є поняття (категорія) «охоплюючий світловий лад», а центральним її тезисом стверджується, що будь-якій екологічній реальності навколишнього світу в охоплюючому світловому ладі відповідає певна оптична реальність. Зрозуміло, що не будь-яка фізична реальність може знайти своє відображення в охоплюючому світловому ладі. Наприклад, фізичне поняття «простір» можна виражати тільки певними логічними конструкціями, оскільки простір, фактично, не сприймається людьми.

Інформація, за Гібсоном, забезпечується, щонайперше, освітленістю (світлове поле), а також звуковими полями і полями запахів. Інформація не передається, а просто є в наявності [2, 430].

Дж. Гібсон наголошує на тому, що він використовує поняття «*інформація*» як ту сутність, яка встановлює якість об'єктів і процесів світу. Але світ не розмовляє з людиною-спостерігачем. А тому в океані енергії (механічної, хімічної, світлової та іншої), в який занурена кожна людина, інформація не передається. Вона там просто є. І ця інформація, що присутня в охоплюючому світловому ладі, у звукових полях, у полях запахів тощо невичерпна. Людина-спостерігач може все своє життя відкривати нові й нові факти про світ, в якому вона живе. І цьому пізнавальному процесові нема і не може бути кінця. Отже, ми живемо в дивному природному світі і розрізнити зовнішнє і внутрішнє для людини в цьому світі не так просто [2, 343].

У плані антропно-екобіотичного бачення людини слід звернути увагу на те, що для сучасного життя характерне різке збільшення енерго-інформаційного навантаження на тіло, душу і дух людини, що часто призводить до пошкодження психічної структури людини з численними медичними і соціальними наслідками. Тут можна зрозуміти, що екологічні кризи – це відображення духовно-душевних криз людини і людства. На цьому ґрунті розвивається феномен відчуження людини від природи і від соціуму. Подолання відчуження, зауважує Є. І. Андрос, неможливе поза пошуками шляхів приборкання експансіоніського наступу людини на природу, яке зайшло надто далеко, що опинилося спробами віднайти шляхи та способи гармонізації взаємозв'язку людини та довкілля. «Екологічна проблема для сучасної людини – найбільш гостра,

вирішальна, справді екзистенційна, і без її подолання спроби розв'язати всі інші гострі проблеми суспільного поступу, мінімізації відчуження втрачають сенс» [1, 125].

Екологічна антропна біоніка звертає свою увагу на той факт, що в наш час фактично постійно підтримується почуття катастрофізму. Відчуття катастрофізму епохи, відчуття хиткості життя – найстрашніше з почуттів. Нервова і мозкова активність людини спрямовується не тільки назовні, а й приховує величезний потенціал глибинних впливів найрізноманітніших аспектів життєдіяльності людини і як біологічного тіла, і як особистості.

Надмірна стимуляція мозкових і нервових структур може призвести до перебудови всіх регулятивних систем організму, зокрема й на генетичному рівні. Посилюється небезпека безпосереднього руйнування генотипу людини під впливом чинників, що забруднюють середовище. Людині загрожує руйнування її психоемоційного здоров'я – як наслідок усвідомлення нею драматизму і катастрофізму ситуацій, в яких вона часто перебуває [3, 148].

Папа Іван Павло II в енцикліці «Сотий рік» наголошує, що людина, опанована бажанням *мати* і *одержувати* задоволення, – більшою мірою, аніж *бути* і *рости*, – споживає безмірно і хаотично земні ресурси і своє власне життя. В основі бездумного руйнування природного середовища лежить помилка антропологічного характеру, нині, на жаль, широко розповсюджена. Людина, яка відкриває свої здібності перетворювати і, до певної міри, створювати світ власною працею, забуває, що в основі всього цього – первинний дар Божий... Замість того, щоб співпрацювати з Богом у справі творення, людина підмінює собою Бога і, зрештою, закінчує тим, що викликає опір природи, яка стала об'єктом людської тиранії, а не управління [9, 488].

Людина дедалі більше втрачає безкорисливе естетичне ставлення до природи, що народжується з почуттів здивування перед буттям і красою, що дає змогу у видимих речах вбачати послання Бога невидимого, який створив їх, говорить нам папа Іван Павло II [9, 488]. Отже, можемо дійти висновку про те, що наше природопізнання і природокористування без *богопізнання* і *богоспілкування* стає гріховним, руйнівним, катастрофічним. Справжня антропна біоніка немислима без усвідомлення божественної розумності світу, без богопізнання, без Божої благодаті.

Переважаючим феноменом людського самопізнання і природопізнання є усвідомлення людиною себе в центрі природної і соціальної реальності, більше того – як космічної істоти. Наше існування, наше буття-пізнання спрямоване у світ з його предметно-речовим, матеріально-фізичним та інформаційно-енергетичним проявленнями. Ми живемо серед речей і людей, з якими

ми спілкуємося. Ми живемо у світі видимих і невидимих сутностей – земних і небесних, поцейбічних і потойбічних. І ця наша предметна, творчо-вольова і смислотворча активність є наслідком первісно заданої Богом-Отцем нашої праці, нашого зросту, нашого проходження земного, відроджуючого шляху, нашою спрямованістю у *вічне божественне тепер*. У нашому природному світі тільки людина володіє дистинкцією до світу речей, вміє ставитися до них об'єктивно, вміє здійснювати *епістемологічну* об'єктивізацію природних і соціальних, космічних і духовних сутностей. Для тварин земних немає світу, немає Космосу. Середовище – це просто продовження їх організму. А тому тварина безпосередньо використовує природне середовище.

Діяльність людини зумовлюється тим, що в цю діяльність неодмінно входить творчо-вольова, духовно-пізнавальна активність, пізнання світу речей і процесів, які мають статус самостійного об'єктивного існування, статус фізичної, природної, енерго-інформаційної та інших видів реальності.

Наша вкоріненість у природному світі речей, у природних стихіях Землі починається із виходу (із вигнання) наших прародителів з Едему. Людина вийшла у відкритий світ природи, Землі, Космосу, Всесвіту, не знаючи його меж, не знаючи його просторово-часових вимірів і сутностей. Людині потрібно було пройти і усвідомити такі стадії свого земного шляху:

- 1) людина в Едемі Землі;
- 2) людина на Землі після гріхопадіння;
- 3) людина регіональна;
- 4) людина геоглобальна;
- 5) людина в екологічному середовищі Землі;
- 6) людина в техносфері Землі, на планеті Земля, в Сонячній системі;
- 7) людина в Галактиці, людина в еволюціонуючому Всесвіті.

Розкриття розуміння предметно-речевого та інформаційно-енергетичного світу людей, розуміння людиною свого природного, космічного середовища склало унікальну історію людського поступу від Адама і Єви і аж до наших днів. Ось таке наше природне, земне, астрономічне, космічне і всесвітнє положення. Потрібно було пройти багатотисячолітню історію, аби мати змогу *науково* визначити сім сфер нашого природно-космологічного проживання.

Мабуть, ми вперше живемо в епоху, коли людина стала глибоко і безумовно проблематичною для самої себе, коли вона погано знає, ким вона є, і водночас знає, що вона цього не знає. Але тільки людина – оскільки вона є божественною особистістю – може піднятися над собою як живою істотою і, виходячи з одного духовно-пізнавального центра, ніби по той бік просторово-часового світу, зробити предметом свого пізнання все, в тому числі і саму

себе. Але цей Центр людської творчо-вольової духовно-розумної активності і діяльності з опредмеченням світу природи, свого тіла і своєї душі не може бути сам частиною саме цього світу, тобто не може мати ніякого певного «Де» або «Коли» – він може знаходитися лише у вищій основі буття. Іншими словами, цей центр знаходиться в Абсолютному Божественному Бутті, у Всемогутній Благорозумній Пресвятій Трійці, в сутності Отця і Сина і Святого Духа.

Людина – це істота, яка постійно перевершує себе і світ, або, як кажуть філософи, людина окрім *екзистенції* є ще й *трансценденцією*. Трансценденція – це виключна якість людини, її розумно-вольового духа, здатність виходити за межі усталених, відомих, пізнаних актуальних сфер і станів. Сучасні антропологи відзначають, що людський дух апріорно завжди відкритий до сприйняття, до пізнання, до виходу в Абсолютну Реальність. Вражає, що ця трансцендентна спрямованість людини до Абсолюту має місце завжди і реалізується в кожному духовному акті пізнання, хоче цього індивід чи ні, усвідомлює це він чи ні [5, 112]. Виявляється, що активність трансцендуючої людської особистості є джерелом духовно-творчого пізнання, тобто має глибинний *ноологічний* смисл. Людина, отже, в принципі, у сутності своїй, постійно спрямована за межі видимої об'єктивної і об'єктивованої реальності, тобто у сферу трансцендентного, надприродного, божественного. У цій трансценденції реалізується людська свобода *пізнання*, свобода волі і дії, тобто глибинна психологічна і ноологічна свобода людини, в чому і виражається епістемологічна, творчо-пізнавальна духовність людини.

У цій *ноологічній* божественній свободі людини індивідум звільняється від матеріально-фізичної детермінованості (обумовленій детермінованості), від природної примусовості, від природної кармічності. Людина переростає зовнішню природну примусовість. Раз ступивши за межі природного буття, відзначав О. Мень, людина уже не може не тягнутися, не тяжіти до поклику надприродного. А це означає бути відкритим для входження у Вічне Божественне Тепер.

Розглядаючи ці аспекти християнської антропології, ми залишаємо осторонь питання людського народження, життя і смерті. Нас зараз цікавлять питання входження в глибинну християнську духовність. Слід підкреслити, що спрямованість і зосередження людських духовно-пізнавальних здатностей для сприйняття Божої Благодаті – це така активність і діяльність, яку людина вільна робити або не робити. Звідси її свобода, поряд з *Благодаттю* є рівноправним фактором у процесі обоження людини і її духовно-пізнавального зросту. Ще Максим Ісповідник (580-662) учив, що людина має два крила, щоб злетіти до Бога: свобода і благодать. Принцип вільної співпраці, енергетично-

інформаційної узгодженості людини з Божою благодаттю передають у православ'ї особливим поняттям – *синергій*. Правда, принцип синергетичної співпраці людини з Богом не чужий і Західній християнській традиції. Тут суто синергетичний характер має класичне міркування св. Бернарда Клеровського (1090 – 2153), яким він починає трактат про «Свободу вибору», відзначаючи: «Забери свободну волю, і відтак не буде чого рятувати; Забери Благодать – не буде чим людині рятуватися... Свобідна воля – помічниця Благодаті, що в ній діє, й обидві речі потрібні, аби звершилася дія» [8, 120].

Але людина обмежена своїми необмеженими прагненнями ества і тому перебуває в постійному пошуку, пошукує саму себе. І якщо індивід має відвагу відкривати свою тотожність, усвідомлюючи свої успіхи в духовному пізнанні і житті, то відразу ж відчуває потребу підноситися вище в своєму пошукові, прямуючи до того Буття, яке є джерелом власної тотожності. Цей природний поступ возвеличує гідність людини. Людина зростає в пошукові Бога. Вже св. Іриней (126-202) говорив, що пізнати самого себе – це означає розпізнати й віднайти, відкрити в собі образ Божий. Ось чому бажання Бога і пізнання Його – це бажання універсальне й докорінне. Воно стає потребою для кожної людини, незалежно, чи вона це визнає, чи ні. Потреба ця дуже ясна і нагальна [10, 80].

Приймаючи Біблійне вчення про створення Богом першої людської пари – Адама і Єви, християнська антропологія виробила (з урахуванням Христового Одкровення і Його відкуплення всього роду людського) цілісне розуміння *природи* і сутності людини. Філософсько-богословське вчення про людину (християнська антропологія) – показує нам людину в усіх її головних проявах (людина як образ Божественного Отцтва, як образ Божественного Синівства, як образ божественного володарювання над природою). Атеїстичні антропологічні вчення не можуть осмислити глибинну таїну фізико-космічного і духовно-космічного в людині, а відтак таїни і проблеми взаємозв'язку духа, душі і тіла людини, тобто проблеми тілесно-духовної сутності людини. Тільки досягаючи людину як істоту безмежної трансценденції, як духовну суб'єкт-об'єктивну сутність, яка в постійному, вічному запитуванні виходить за межі будь-якого конкретного фрагменту природної чи соціальної реальності, можна з'ясувати значущість і смисл земного життя кожної людини і людства загалом.

Література

1. Відчуження: Минувшість і сьогодення / В. Г. Табачковський, Є. І. Андрос, Г. П. Ковалдо та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – 140 с.
2. *Гибсон Дж.* Экологический подход к зрительному восприятию / Дж. Гибсон ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1988. – 464 с.
3. Екологія і культура. – К. : Наук. думка, 1991. – 260 с.
4. *Кульчицький О.* Основи філософії і філософічних наук / О. Кульчицький. – Мюнхен – Львів : УВУ, 1995. – 164 с.
5. *Никонов К. И.* Современная христианская антропология / К. И. Никонов. – М. : МГУ, 1983. – 184 с.
6. *Ортега-і-Гассет.* Вибрані твори / Ортега-і-Гассет ; [пер. з іспан.]. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
7. *Холмс Ролстон III.* Существует ли экологическая этика? / Холмс Ролстон III // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М. : Прогресс, 1990. – С. 261–280.
8. *Хорунжий С. С.* Проблема особистості у православ'ї: містика ісіхазму та метафізика всеєдності / С. С. Хорунжий // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №8. – С. 117–128.
9. Церква і соціальні проблеми: Енцикліка «Сотий рік». – Львів, 1993. – 553 с.
10. *Ченчіні Амедео.* Любитимеш Господа Бога твого. Психологія Зустрічі з Богом / Амедео Ченчіні. – Львів : Вид-во оо. Василян, 1993. – 172 с.
11. *Шрейдер Ю. А.* Утопия или устроительство / Ю. А. Шрейдер // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М. : Прогресс, 1990.

РОЗДІЛ 6. ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА

6.1. Моральна культура особистості

Проблеми моральної культури особистості та її формування в учнівській і студентській молоді в навчально-виховному процесі стають предметом науково-педагогічних досліджень. Як зазначає Г. П. Васянович, «змістовну основу моральної культури становить мораль, яка характеризується у філософській і етичній літературі як сфера (спосіб) нормативної регуляції діяльності людини в суспільстві, особлива форма суспільної свідомості та вид суспільних відносин» [3, 9]. У контексті морально-культурного і, зокрема морально-духовного, виховання молоді важливим є таке положення: «Регулятивна роль моралі, як, між іншим і культури, виявляється у тому, що вона спрямовує людину здійснювати такі вчинки, в основі яких лежить не кон'юнктурна зацікавленість, не пошук користі, не прагнення лише матеріального блага, а пафос творення Добра, Істини, Краси» [3, 11].

Пафос творення Добра, Істини і Краси – це автентична тематика (і проблематика) сучасної ноології особистості [2], категоріальний апарат якої дає змогу належним чином виразити (тематизувати і концептуалізувати) складні поліморфні філософсько-педагогічні і, зокрема, психолого-педагогічні питання.

Дослідження проблематики моральної культури особистості доцільно здійснювати, на наш погляд, в контексті християнсько-філософської ноології – філософії духа і духовного пізнання [2; 7]. Ця доцільність взадначується до того ж тим принциповим положенням, що, як зазначає А. В. Свідзинський, безрелігійна культура – поняття, яке містить у собі внутрішню суперечність: «Це доводить не лише невдалий досвід побудови атеїстичного суспільства на одній шостій планети, не лише світова екологічна криза, а також духовна криза, яка спіткала суспільство споживання, побудоване на перевазі гуманістичних засад над релігійними» [8, 42].

Мораль як форма суспільної свідомості визначає категорію під назвою «*моральна свідомість*». При теоретичному розгляді моральної свідомості виділяється, насамперед, сукупність певних моральних норм, заборон та вимог, за допомогою яких регулюється морально-культурна поведінка і діяльність людей. По суті, сукупність моральних норм і складає безпосередній зміст моральної свідомості. «Згідно з існуючими визначеннями, – зазначає В. А. Малахов, – *моральна норма* (від лат. *погма* – керівне начало, правило, взірць) є елементарною формою моральної вимоги, певним взірцем поведінки, що відбиває усталені потреби людського співжиття і відносин та має обов'язковий характер» [5, 80].

Найфундаментальніші норми моральної культури давно увійшли в людську свідомість у вигляді релігійних *заповідей*. Для вітчизняної морально-духовної культури найважливішими заповідями вже понад тисячу років слугують Десять заповідей, або Декалог Мойсея, а також найголовніші заповіді Нового Завіту – християнські морально-духовні вимоги, норми, імперативи.

Для всіх моральних норм спільним є їх *імперативність* (від лат. imperativus – владний), тобто обов’язковість. При цьому обов’язковість власне моральних норм, на відміну від багатьох інших, має не гіпотетичний, умовний, а *категоричний* характер: людина в принципі має виконувати їх, незалежно від будь-яких сторонніх міркувань [5, 81].

Вся європейська і, зокрема, наша вітчизняна культура, є істотно християнською. Вирішальне значення в утвердженні ідеалу свободи в Європі мало християнство, насамперед, через розв’язання проблеми людини. «Проблема людини, – наголошує А. В. Свідзинський, – і то не лише людини як узагальненого представника людства, а й окремого індивіда, його місце в людській спільноті, у Космосі, завжди була і залишається центральною в культурі. Кожна велика культура додавала щось нове до розуміння цієї проблеми. Однак лише християнська культура піднесла кожну людську особистість на висоту, яку не могла навіть уявити жодна з культур. Християнство проголосило людину істотою, створеною за образом і подобою Бога, створило абсолютну цінність кожної людської душі, відкрило шлях до каяття і помилування для кожної, навіть злочинної особи. Воно наділило людину свободою, покликало до співтворчості з Богом. Але головною ідеєю християнства стало вчення про безмежну любов Бога до людини, проявом якої стала жертва Ісуса Христа, принесена заради спасіння людства і кожної людини зокрема. Подібного елемента не знала жодна зі світових релігій... Християнство кардинально змінило уявлення про людську особистість та її зв’язок із соціумом» [8, 51–53].

Отже, фундаментальна категорія під назвою *«моральна культура особистості»* – автентична категорія християнсько-філософської ноології, тобто *ноологічна категорія*. На цій основі уможлиблюється плідний аналіз і синтез її етичної та культурологічної сутностей.

В обсяг поняття «моральна культура особистості» органічно входять такі фундаментальні поняття, як «морально-духовна культура особистості», «морально-духовна культура спілкування» та ін., більш детально розглянуті в посібнику [2, 71–114; 6].

У світлі християнської культури природа людини постає інакше, ніж у натуралістичному (матеріалістичному) її розумінні. І хоча кращі представники науки про людину і визнають духовну складову як основу її ества, але тепер нам необхідно належним чином розвивати і поширювати педагогіку християнської

духовності. Духовне начало організує всю сутність людського ества, є джерелом особистості людини, її ноосферою. Всі ці питання можна правильно окреслити і зрозуміти лише розглядаючи людину як образ і подобу Богу. Образ Божий в людині дало їй начало особистості, якого немає у тваринному світі.

Моральна культура особистості немислима без свободи, без здійснення свобідного вольового вибору, без розуму і належного усвідомлення гідності і совісті людини. Своє адекватне з'ясування ці питання отримують при взаємозв'язку і взаємодії трьох ноологічних категоріальних структур: тріади **раціональності** («уява–розум–інтуїція»), тріади етичності («віра–воля–совість») і тріади естетичності («любов–радість–надія»).

Розум – одна із складових ноосфери людини, її цілісної духовно-пізнавальної і творчо-вольової сутності, і тут розум як ноосферна здатність не повинен відокремлюватися від сукупності всіх духовно-пізнавальних функцій. Ноологічне дослідження категорії **розум** передбачає з'ясування внутрішнього взаємозв'язку і взаємообумовленості його з волею, вірою, інтуїцією та іншими силами духа–душі–тіла людини. Наявність постійного бажання пізнавати, наявність **волі** до пізнання означає, що у нас, в нашому дусі завжди живе і діє інтуїція смислу, смислу світу внутрішнього і світу зовнішнього. Тим самим збуджуються сили пізнання і здійснюється робота розуму.

Своєю чергою, наявність інтуїції смислу в ноосфері людини впливає із фундаментального принципу розумності буття, її первинності і богоданності. Ця інтуїція смислу світу не плід чи підсумок пізнавальної діяльності людини. Навпаки, вся наша духовно-пізнавальна діяльність залежить від того, що нам надається, що нами прозрівається у бутті. А прозрівається нами у бутті якийсь невідомий нам смисл, невідома нам розумність і духовність.

Отже, вищезгадану інтуїцію смислу світу слід розглядати як інваріантну духовно-пізнавальну засаду, яку неможливо на цьому рівні відділити від самого розуму, а також від волі і віри.

З іншого боку, акт **віри** в християнсько-ноологічному пізнанні – це надприродна згода нашого розуму під впливом **волі** на прийняття Божого Одкровення. Тобто, акт віри – це акт вольового розумного людського духа, який у своїй творчо-вольовій активності спрямовується до пізнання божественних таїн, божественних задумів щодо нашого людського відродження і вічного життя. Наш розум і воля збагачуються Божою благодаттю і стають здатними прийняти Божі Істини і Божі Одкровення, які розум може уважати лише можливими, вірогідними. Ці акти боголюдської творчо-вольової активності підносять людину до надприродного ладу і дають їй спроможність до духовно-практичного освоєння нашого надприродного виміру буття, дають змогу увійти свідомо в це буття. А тому такі акти **волі і віри** – це початок нашої віросвідомості, початок

нашого надприродного осягнення. І хоча розумний людський дух виконує акт віри, він все-таки робить це під впливом свобідної волі. Отже, акт віри – вільний і свобідний акт богопізнання.

Розчленовуючи наші духовно-пізнавальні здатності, ми можемо запитати: «Що робить воля людини в акті віри?» «Воля не тільки допомагає виконати акт віри в Боже Одкровення, – вчить християнське богослов'я, – але вона підготовує людину до нього, допомагаючи їй в перемозі над гордістю та земними приємностями, й готує її любити те, що добре, що гарне і правдиве. Воля примушує розум досліджувати вірогідність віри, відтягає його від надмірного клопотання сумнівами й веде до прийняття одкровення» [4, 126].

Розумна творчо-вольова активність зберігає і скріплює віру. Розумний людський дух дає згоду на правди віри, формує нашу віросвідомість. А тому акти віри стають актами розуму і волі. В цьому й полягає фундаментальна філософсько-ноологічна значимість тріади «віра–воля–совість», яка виражає природні і надприродні (тобто боголюдські) функції ноосфери людини. Тут реалізуються наші психологічні і ноологічні вчинки, реалізується наше віросвідоме творчо-вольове світосприймання і світорозуміння. При цьому зростає і збагачується наша духовність, збагачується морально-духовна культура особистості.

Боже Одкровення змінює нашу свідомість, змінює її структуру. Віруючий розум веде до нових органів свідомості. Змінюється свідомість природна, раціональна. Ми переходимо до переображеного, боголюдського світобачення і світорозуміння. Після прийняття нашим індивідуальним особистісним розумним духом Божого Одкровення змінюється співвідношення між підсвідомим, свідомим і надсвідомим. Тут оживає, росте і збагачується наша ноосфера. Зростає наше містичне знання. Зростає наша любов і радість. Підсвідоме і надсвідоме входять у свідоме. Розширюються межі свідомості, здійснюється наша творчо-вольова трансценденція. Наша психологічна свідомість залишає свої природні душевні категоріальні обумовленості, стає ноологічною віросвідомістю.

Отже, є віруючий розум, віруюча свідомість, віруюча воля. Межі свідомості визначаються обсягом духовного досвіду. Сам факт богоодкровення, сама можливість нашого релігійного і містичного досвіду, прорив у інші невидимі світи свідчить про динамічний, а не статичний характер нашої свідомості, нашого творчо-вольового духа, вольового і віруючого розуму.

На основі розглянутих ноологічних категорій і категоріальних структур уможлиблюється адекватне з'ясування духовних цінностей культури і, зокрема, моральної культури особистості. Тут, передусім, виділяються духовні цінності, спільні для широких мас людей, безвідносно до їх професії, а також національні морально-духовні цінності. У найважливіших ситуаціях життя

нації і країни ці цінності визначають глобальну поведінку і моральну культуру людей. «До таких вищих цінностей, – справедливо стверджує А. В. Свідзинський, – завжди належали релігійні переконання, почуття любові до батьківщини, відданість інтересам нації, рідній мові, а також естетичні цінності, визначальні філософські та наукові ідеї» [8, 66].

Отже, у відповідності до юдео-християнської традиції, ми розглядаємо людину як триєдину істоту – дух–душа–тіло. Людина належить одночасно двом світам: природному і надприродному, земному і небесному. Надприродна сутність людини маніфестується її **духом**. Людині притаманні ноологічні (духовно-пізнавальні, духовно-розумні) здатності, що охоплюються тріадою раціональності–етичності–естетичності. Без цих засад немає людини як особистості. Бути людиною – це означає бути духовно-розумною, морально-духовною та духовно-естетичною істотою.

Виходячи із християнського розуміння особистості людини як безумовно цінного, самоцінного автономного суб'єкта, здатного за своєю свобідною вірою–совістю–волею наближатися до небесного, божественного ества, ми можемо констатувати імператив трансценденції людини – постійного виходу за свої природні і соціальні обумовленості. У рамках філософсько-педагогічної ноології цей імператив трансформується в культурно-освітній імператив виховання і навчання: «від людини розумної до людини духовної». А тому істинним шляхом для людини може бути лише шлях постійного духовно-вольового зусилля самоактуалізації і самореалізації себе як богоподібної істоти. Тобто ціллю, смыслом людського існування–екзистенції–трансценденції, людського земного життя–пізнання є прагнення до тої досконалості, про яку Спаситель говорить нам: «Отож, будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний» (Матвія. 5:48).

Ступінь усвідомлення людиною необхідності свого духовно-розумного, морально-духовного та естетично-духовного самовдосконалення і дотримання відповідних морально-культурних і, зокрема, морально-духовних норм та ідеалів свідчить про рівень її духовного розвитку. Через ноологічні зусилля по самоактуалізації, самореалізації і самотрансценденції люди відрізняються між собою у неймовірно широкому спектрі своєї духовності, свого напруження імпресії–експресії–рефлексії – від елементарного рівня бути просто порядною людиною до рівня богонатхненних містиків і святих усіх народів та епох людства. Тому що одна людина здійснює маленькі зусилля, інша – більші, третя – максимально можливі і т. д. А тому високого рівня духовного розвитку досягають лише окремі особистості. Переважаюча більшість людей нерівномірно розподіляється між верхньою і нижньою межею цивілізованого варварства, цивілізованого рабства, живучи в тенетах нашого світу гріхопадіння.

Не вдаючись у глибокі проблеми наявності зла у світі, звернемо увагу на те, що в людській духовності потрібно розрізняти темний і світлий полюси. Фундаментальна тріада людської духовної сутності – «сором–жалість–благоговіння», відкрита і яскраво описана великим християнським філософом В. С. Соловйовим [9, 75–86], свідчить (своєю чергою) про поляризацію духовності людини. У ноології вищезгадана тріада модифікується у тріаду «провина–розкаювання–благоговіння». Ця тріада вказує на полярність спектра ноосфери людини, на можливість спрямованості людини як до гріха і зла, так і до святості, до небесного у своєму розкаюванні і благоговінні. Духовне життя людини глибоко пов'язане з нашою земною дійсністю. Це життя реалізується у світі гріхопадіння, у світі, роздвоєному на полюси гріха і святості, добра і зла. Людина, будучи тілесно-душевно-духовною істотою, пов'язана із створеним світом, і в той же час може бути **духовно** вільною від нього. А тим більше від осередків (світів) зла і гріха. Інакше не треба було б говорити про вузькі стежки, якими людина має йти до Царства Небесного. У своїй свободі, своєю волею людина має можливість і здатність протиставляти себе Богові, маніфестуючи тим самим притаманну створеному духові безмежність і богородібність. Але у своєму тісному зв'язку із земною реальністю наш дух виявляє свою обмеженість. Тому що духовне життя нам не тільки дано, але й задано. Ми маємо унікальну можливість духовної самоактуалізації і самореалізації. Правда, всі ці «само», тим не менше, можуть бути реалізовані лише при свідомому прийнятті Христового Одкровення про життя роду людського на Землі. При цьому людина вибирає свою долю, бере свій хрест і має йти – йти шляхом святості і спасіння.

Весь розглянутий вище арсенал ноологічних понять і принципів органічно входить в описання сутності духовної культури і, зокрема, моральної культури особистості. Звичайно, слід розрізняти, по-перше, свободу як атрибутивну духовну сутність людини, даровану Богом і, по-друге, усвідомлену соціально визначену тими чи іншими законами і нормами реалізацію свободи. Без першого культура просто не може виникнути, а друге досягається лише на порівняно пізніх стадіях розвитку етносів, соціуму і держави.

З поняттям культури пов'язане універсальне ставлення людини до світу, через яке людина здійснює духовно-практичне освоєння світу і реалізує свої потреби, зростаючи і збагачуючи саму себе. А тому кожна культура – це неповторний універсум, створений певними вольовими духовно-розумними зусиллями людей.

Вивчаючи минулі і сучасні культурні здобутки, різні культури, ми відкриваємо для себе інші людські світи, в яких люди жили і творили, відчували інакше, ніж ми. Кожна культура – результат творчої самореалізації окремих її творців,

соціальних колективних зусиль людей. Отже, досягнення інших культурних здобутків збагачує нас не лише новим знанням, але й новим творчим досвідом.

Викладене вище – лише перший крок до правильного розуміння і визначення культури. Далі постають питання про конкретну реалізацію універсального ставлення людей до навколишнього світу, до природного і соціального середовища. Треба дати відповіді на питання про закріплення здобутків людства в колективному досвіді, про передачу цього досвіду від покоління до покоління. Ці питання досліджуються і з'ясовуються в надзвичайно розгалуженій сучасній соціально-гуманітарній науці культурології.

Дослідження моральної культури особистості передбачає співвідносне з'ясування категорій «культура» і «мораль». Ця співвідносність ретельно проаналізована Г. П. Васяновичем: «Із аналізу змісту категорій «культура» і «мораль» випливає висновок про те, що ці поняття є достатньо однорідними, співвідносними, інтегрованими. Проте ця співвідносність й інтегрованість потребує окремого пояснення. Передусім це пов'язано з тим, що мораль в культурі, як і в суспільному житті, не має свого строго фіксованого положення, а є «зрізом» і аспектом всього суспільного існування людства. І в культурі, і в моралі суспільства, особистості надзвичайно важливу роль відіграє спілкування. Справжня культура гуманізує спілкування людей, відкриває все новіші можливості його вдосконалення. Отже, поняття «культура» підкреслює, підсилює змістовий аспект поняття «мораль», тобто акцентує увагу на своєрідності моральних цінностей» [1, 311].

«Справжня культура гуманізує спілкування людей». Ноологічна категорія «спілкування людей» є засадничою для досягнення проблематики моральної культури особистості. Ця категорія потребує детальнішого з'ясування.

Універсум людського спілкування надзвичайно багатоманітний. Спілкування здійснюється у різних формах і видах, за допомогою різноманітних засобів, які є невід'ємними чинниками культури, що постійно вдосконалюються та збагачуються. Спілкування може бути прямим, – коли воно відбувається у процесі безпосередніх контактів між партнерами, та опосередкованим, коли між учасниками спілкування існує певна просторово-часова дистанція. Ми не будемо тут аналізувати відносини, які не мають ознак міжособистісного спілкування, тобто простого інформаційного обміну, однобічного характеру, коли людина може сприймати інформацію, яка надходить до неї від інших генерацій, організацій, того чи іншого соціуму або навіть епохи. Людина, що приймає інформацію–знання у такому процесі, сама не може ділитися своїми знаннями, інформацією з іншими. Часом, правда, говорять при цьому про опосередковане спілкування, яке здійснюється, наприклад, завдяки літературі, творам мистецтва або іншими засобами духовної культури. Тут мова йде про

засвоєння досвіду минулих епох, поколінь. При цьому людина виходить за межі свого власного просторово-часового сьогодення, виходить за межі безпосереднього оточення, стає причетною до всієї людської культури й до всіх подій, що відбувалися чи відбуваються на землі. Завдяки такому опосередкованому спілкуванню людина може усвідомити свою єдність із суспільством, із минулими історичними епохами, із людством загалом, відчутти себе причетною до всього людства. Цей вид спілкування потребує особливого аналізу, бо тут людина входить, по суті, у *надприродний* вимір міжлюдського спілкування, не обмеженого просторово-часовими рамками. Такий погляд в історію, як вчить ноологія, – це погляд у надприродне, у потойбічне, яке перестало бути обмеженим простором і часом.

Доречним буде проаналізувати *триадну активність міжособистісної зустрічі, одкровення і спілкування*.

6.2. Морально-культурні виміри зустрічі–одкровення–спілкування

Спілкування в його морально-культурному і, зокрема, морально-духовному визначенні – це найвищий рівень суб'єкт-суб'єктних стосунків між людьми, в яких приховані здатності людей як духовно-душевно-тілесних істот. «Спілкування», як зазначалося вище, як поняття є категорією ноології, тобто категорією філософії духа і духовного пізнання. А тому адекватно окреслити сутність спілкування можна лише у відповідній сітці ноологічних понять і категорій. І саме у такому контексті можна окреслити раціональні, етичні, естетичні та інші пізнавальні і ціннісні виміри суб'єкт-суб'єктного спілкування. Спілкування реальних особистостей здійснюється в найрізноманітніших конкретних ситуаціях, зокрема у дружніх стосунках. Ці стосунки виражають душевно-духовну спорідненість людей, що спілкуються між собою, їх суверенність і унікальність. Існують різноманітні форми соціально-значимого спілкування між людьми – сімейні, педагогічні, політичні, дипломатичні, юридичні та багато інших. У рамках ноології і в контексті моральної культури особистості є можливість більш глибоко проаналізувати категорію «спілкування», вичленовуючи цілісну категоріальну структуру – триаду «зустріч–одкровення–спілкування». Це означає, що ми досліджуємо інтерсуб'єктивні структури людського буття (комунікації, зустрічі тощо). Оперуючи системою ноологічних понять і категорій, можна проаналізувати і осягнути ознаки та характеристики триадної активності *зустрічі–одкровення–спілкування*.

Людське особистісне «я» самоусвідомлюється поступово, починаючи з раннього дитинства. Дитяче «я» проходить фази усвідомлення типу «мій», «мені», «зі мною». Дивовижним у цьому процесі актуалізації свого власного «я» є те, що спочатку переважає усвідомлення людського «ти» як «мені-подібного».

Зрозуміло, що це «ти» не є предметом абстрактного пізнання зростаючого дитячого духа. «Ти» просто дає нам знати про себе, зачіпаючи нас, вступаючи у спілкування з нами, певним чином «вимовляючи» себе нам і викликаючи у нас (у дитячій душі) живий відгук. Так у живому спілкуванні, у взаємообміні душевно-духовними активностями зустрічаються два «я» і два «ти». Але в цьому взаємоставленні і душевно-духовному взаємовпливові для зростаючого, пізнаючого дитячого «я» зовнішнє «ти» стає **одкровенням** – одкровенням себе, явленням себе іншому. Такого одкровення одного людського духа іншому не може пережити дитина, яка немовлям ізольовується від людського оточення, потрапляючи, наприклад, у тваринне оточення (ефект Мауглі).

Трактування пізнання іншого «я» як «мені-подібного», як духовного одкровення одного духа іншому виражає важливий ноологічний принцип інтерсуб'єктивності людського буття, людського життя–пізнання. Ноологія вчить, що це справжнє **одкровення**, а не вираження якої-небудь психофізичної причини. І тут одне само–буття, один духовний суб'єкт (чи суб'єктний) «виражає себе», являє себе, відкривається іншому духові. Таке ноологічне пізнання, **духовне одкровення** неможливо пояснити ніякими іншими поняттями про об'єктивний предметний світ. Ноологія, отже, розширює і узагальнює зміст богословської категорії «одкровення».

Узагальнений зміст категорії «одкровення» визначається двома істотними ознаками. По-перше, це активне саморозкриття, самовиявлення, що просвічується, спрямовується на «мене». Таке одкровення (одкровення знання) різко відрізняється від звичайного типу пізнання, того пізнання, що визначається активністю суб'єкта пізнання і спрямовується від нього (як суб'єкта) на предмети об'єктивного світу. І по-друге, це насамперед одкровення духовної реальності, а не того чи іншого змісту явищ природного світу. Це самоодкровення одного людського духа іншому – найпотаємніше явище інтерсуб'єктивного (міжособистісного) людського буття пізнання. Тут здійснюється справжнє диво – диво переходу безпосереднього само–буття за межі себе самого, взаємного саморозкриття одного для іншого двох носіїв духовного буття, які в багатьох інших відношеннях замкненні в собі і є сутими тільки для самих себе. Ноологічна дивовижність полягає в тому, що через одкровення «ти» і співвіднесеного до нього саморозкриття «мене» безпосереднє само–буття зустрічає і пізнає свою власну істоту, себе самого в «іншому».

У цьому розумному, душевно-духовному процесі задіяні найрізноманітніші чинники (біоенергетичні, психофізичні, інформаційно-енергетичні та ін.). Тут спостерігається взаємовплив душевно-духовних аур, знаходить своє персоналістичне (особистісне) вираження духовно-пізнавальна здатність **інтуїції** і **любви**, бо саме в любові людський дух виходить за межі своєї суб'єктивності.

Ноологічна категорія «одкровення» дає нам можливість розглядати одкровення Боже людині, одкровення Духа Божого духові людському у відношенні типу «я–ти». Дивовижно! Бог стає для «мене» «Ти». І в цій якості «Ти», в якості особистісного Ти, стає для нас (для мене) Богом–Отцем. Правда, Бог не є одним із багатьох «ти». Як абсолютне первоначало всякої реальності і всякого іншого реального «я», Бог у своєму конкретно-позитивному одкровенні звертається до кожного людського духа і відкривається йому, об'являється йому. Це означає, що людська особистість в zasadничується в душі, тобто сама є духом, якому Бог відкривається духом своїм через любов, любов Божу і любов людську. Повнота цього богоодкровенного духовно-пізнавального процесу здійснюється в Боголюдині Ісусі Христі і через Нього.

Факту *одкровення* одного духа другому передує зустріч. Це ще одна ноологічна категорія. Справді, поняття «зустріч» впливає на передній план у багатьох аспектах людського буття і, зокрема, педагогічного навчально-виховного процесу. Ноологія вчить, що все справжнє життя реалізується в постійних зустрічах. Людське життя–пізнання не можна зрозуміти як ізольовано існуюче переживання у сфері реального «я». Категорія «зустріч» всеохоплююча і не зводиться до ситуацій типу «розмова між». Поняття «зустріч» акцентує увагу на *духовному* зв'язку двох істотно непов'язаних між собою реальностей. Необхідна характеристика зустрічі – взаємність стосунків, в яких обидві сторони беруть активну участь. Немає зустрічі людини з деревом, чи з горою, а тому зрозуміло, що ноологічна категорія «зустріч» обмежується лише людською і боголюдською сферами.

Дійсно, вживання слова «зустріч» знаходимо і в релігійній, теологічній сфері. Тут багато говориться про зустріч людини з богом, замість характерного для попередніх часів висловлювання типу «релігійне переживання» та ін.

Із вищезазначеного стає зрозумілим, що однієї категорії «зустріч» нам недостатньо для вираження адекватної ноологічної ситуації. А тому тільки в тріаді «зустріч–одкровення–спілкування» можна оцінити смислову навантаженість (семантику) категорії «зустріч», а також «спілкування» і «одкровення». У такий спосіб розширюється горизонт нашого розуміння всіх трьох складових цієї тріади, стає зрозумілим її значущий ноологічний вимір.

Аналіз категоріальної структури *«зустріч–одкровення–спілкування»* показує, що справжнє спілкування передбачає надчасову духовну зустріч особистостей. У справжньому спілкуванні виражається цілісність духовного буття особистостей і демонструється повнота його присутності. Повнота спілкування, радше тріадна активність зустрічі–одкровення–спілкування, має здійснюватися у навчально-виховних процесах. Виховувати – означає зустрічатися і спілкуватися у гармонійній співпричетності, в морально-духовній атмосфері безмежної

пошани один до одного і до всіх інших, поваги до буття (явного і неявного, можливого і загадково-таємного тощо).

У тріадній активності зустрічі–одкровення–спілкування реалізується максимальне й найтонше відчуття особистісного духовного буття і буття інших людей. Ця тріадна реалізація зустрічі–одкровення–спілкування виражає людське буття і спів–буття (взаємо–буття) перед Лицем Божим, перед всеохопною Божою Істиною–Благом–Красою.

На відміну від розглядуваного нами глибинного духовного спілкування, можливі різні форми поверхневого, егоїстичного спрямованого спілкування, по суті, псевдоспілкування, до якого звикла сучасна людина і яке знаходить вияв у масовій культурі, а радше псевдокультурі. Таке псевдоспілкування є суто інформаційно-комунікаційним. Воно орієнтоване передусім на формальні, зовнішні сторони взаємодії суб'єктів. Під час такого псевдоспілкування, людина не прагне до подолання відстані між собою та іншим, тим паче любити ближнього, як самого себе.

Розглянувши морально-духовну тріадну активність зустрічі–одкровення–спілкування, нам стає зрозумілою якісна відмінність цієї активності від псевдоспілкування. Ситуація зустрічі–одкровення–спілкування передбачає обопільно адекватний стан осіб (суб'єктів) і здійснюється як на рівні практичної дії, так і на ноологічному (ментальному) рівні.

Глибинне, морально-духовне і духовно-розумне спілкування – це одночасне входження в ноосферне осереддя людини та її культури. При цьому має місце безумовно-ціннісне ставлення людини до людини, пріоритет вищого над нижчим, досконалого над менш досконалим. А тому справжня морально-духовна зустріч є випробуванням для людей. Ситуація такої зустрічі прояснює, ким є людина насправді. І в цьому проясненні і потрясінні людина все ж таки мусить зберегти саму себе. До зустрічі–одкровення–спілкування ми маємо прагнути лише з тими, хто дружньо ставиться до нас.

Із викладеного вище можна зробити висновок про те, що подолання ізольованості і відчуженості людей можливе лише через морально-духовні чинники зустрічі–одкровення–спілкування. Особисті стосунки, що реалізуються при цьому, перетворюються у морально-культурні і морально–духовні (етичні) відносини. При цьому передбачається морально-духовна відповідальність, тобто така, яка не нав'язується ззовні. Ноологічна ситуація зустрічі–одкровення–спілкування має різні виміри та ознаки. Ми проаналізували лише деякі з них.

Моральне, морально-духовне, морально-культурне виховання молоді є найважливішим завданням як в загальноосвітній школі і ПТНЗ, так і в системі вищої освіти. А тому перед науковою педагогікою стоять фундаментальні завдання дослідження цих питань в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Література

1. *Васянович Г. П.* Збірка наукових праць / Г. П. Васянович. – Львів : Норма, 2006. – 448 с.
2. *Васянович Г. П., Онищенко В. Д.* Ноологія особистості : навч. посіб. для студентів і викладачів / Г. П. Васянович, В. Д. Онищенко. – Львів : Сполом, 2007. – 217 с.
3. *Васянович Г. П.* Педагогічна етика : навч.-метод. посіб. / Г. П. Васянович. – Львів : Норма, 2005. – 343 с.
4. Догматичне богослов'я Католицької Церкви. – Львів : Стрім, 1994. – 511 с.
5. *Малахов В. А.* Етика: Курс лекцій : навч. посіб. / В. А. Малахов. – К. : Либідь, 1996. – 304 с.
6. *Онищенко В. Д.* Моральна культура особистості: ноологічні контексти ідентифікації / В. Д. Онищенко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2010. – №1–2. – С. 203–216.
7. *Онищенко В. Д.* Філософія духа і духовного пізнання: Християнсько-філософська ноологія / В. Д. Онищенко. – Львів : Логос, 1998. – 338 с.
8. *Свідзинський А. В.* Самоорганізація і культура / А. В. Свідзинський. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 288 с.
9. *Соловьев В. С.* Оправдание добра: Нравственная философия / В. С. Соловьев. – М. : Республика, 1996. – 479 с.

РОЗДІЛ 7. ДУХОВНА ОСОБИСТІТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ВИХОВАННЯ–ОСВІТИ–НАВЧАННЯ

7.1. Особистість як ноологічна категорія

Як стверджується у сучасному підручнику з психології, «Особистість є об'єктом вивчення різних наук – філософії, соціології, етики, біології, педагогіки, психології тощо... У психологічній науці не існує загальноприйнятого визначення природи особистості» [15, 76]. Однак у наш час існує досить розгалужена *психологія особистості* і навіть особлива наука, що вивчає проблеми особистості – *персоналогія* [6, 9]. Ми не будемо зупинятися на численних визначеннях особистості, оскільки «Єдиного загальновизнаного визначення особистості немає до сьогодні. Цих визначень майже стільки, скільки психологів» [6, 14].

Ноологічні ідеали і норми – творчо-пізнавальні, смислотворчі й творчо-вольові – в zasadничують боголюдський характер християнської духовності. Ноологія трактує душевно-духовну сутність людини як її вищу, боголюдську природу. Саме ноосфера людини як її духовний центр, духовне осереддя єднає людину з Богом-Творцем. Духовна домінанта визначає розумовий, моральний та естетичний розвиток людини, той розвиток, який, власне, й формує боголюдську особистість. А це означає, що *особистість* як ноологічна сутність, як душевно-духовне єство людини не є нашим біологічним фактором, а предметом цілеспрямованого прагнення людини до боголюдської досконалості, до душевно-духовної трансформації; ця трансформація, ця самоактуалізація і самореалізація особистості розпочинається з малих літ в навчально-виховному процесі й триває впродовж усього життя.

Як відомо, науки поділяються на фундаментальні і прикладні. Перші віддзеркалюють ціннісно-смысловий аспект Істини–Блага–Краси, а другі – інструментально-алгоритмічний аспект практичної реалізації цієї Божественної Універсалії, тобто аспект духовно-практичного освоєння світу людиною. Ноологія як вчення про боголюдську духовність, про духовне життя і пізнання людини є фундаментальною наукою, яка до того ж має важливі прикладні аспекти, зокрема філософські і психолого-педагогічні.

Християнсько-філософська ноологія і, зокрема, *ноологія особистості* охоплює досягнення сучасної світової та вітчизняної гуманістичної психології і педагогіки та християнської психології духовності [16], враховує важливі висновки психологів і педагогів про життєво важливу необхідність прийняття християнської парадигми духовності в культурно-освітньому просторі України.

Ноологія особистості спрямовується на навчально-виховний процес духовного творення *особистості* молодого людини. Становлення і розвиток духовного життя людини, творчо-вольова і смислотворча боротьба її духа зі стихійними силами чуттєвої (тілесно-душевної) природи є метою життя–пізнання людини, її моральним та естетичним імперативом. Цей імператив визначається ідеєю особистого безсмертя душі – вічного збереження нею своєї самототожності та самоідентичності, своєї реальності як *духовної особистості* у поєднанні з Богом, у боголюдському синергетичному процесі життя–пізнання. Ці ідеї визначають потребу регламентувати життя і навчання людини у відповідності з ноологічними християнськими ідеалами і нормами. Культурно-освітній аспект ноології розкриває буття (життя–пізнання) людини, з одного боку, як культуру душевно-духовного єства людини, тобто морально-духовної, творчо-вольової і смислотворчої її діяльності з метою власного духовного становлення та розвитку, а з іншого – навчально-виховну, морально-педагогічну діяльність – організацію відповідного способу життя і навчання, створення моделей поведінки, які відповідали б прийнятним ноологічним ідеалам і нормам.

Християнсько-філософська ноологія учить про ноосферу людини, яка є образом і подобою Божою. Раціональна філософія розширює боголюдські атрибути, такі як розум і дух до певних абстрактних категорій колективного розуму, або ж колективного духовного розуму – ноосфери (напр., у розумінні В. І. Вернадського). Але справжній, творчий християнсько-філософський науковий раціоналізм завжди ґрунтувався на розумі й вірі духовної особистості. У цьому контексті ми приймаємо визначення *ноосфери* людини, запропоноване видатним вітчизняним філософом, психологом і педагогом О. В. Зеньківським. *Ноосфера* – адпсихічний світ думок, ідей і смислів людини; цей світ фактично проявляється всередині душевно-духовної організації людини як образу і подоби Божої; до ноосфери, до життя духа відносяться не тільки «смисли» – ідеї, думки, але їй належить і вся сфера вартостей, яка також доступна нам на тлі душевно-духовного життя людей; істина, краса, добро, святиня – ці найвищі реальності, до яких завжди і у всьому звертається наша душа, вся наша духовно-релігійна та духовно-пізнавальна активність, відносяться до *ноосфери* людини [4, 214]. Саме у такому смислі поняття «*ноосфера*» є основоположною категорією християнсько-філософської ноології [12]. Говорячи про ноосферу людини, ми маємо на увазі *ноосферу особистості*, тобто описана вище категорія під назвою *ноосфера* – атрибут особистості людини як духа–душі–тіла. У цьому контексті ноологія вчить про те, що *дух* завжди конкретний і цілісний, тобто тут мова йде про дух суб'єктивний, особистісний, дух людський. Є також Святий Дух, також особистісний – одна із іпостасей Трійного Бога, тобто Отця і Сина і Святого Духа.

А в міжчасі слово «дух» часто-густо вживають у знеособленому розумінні. Щонайперше застосовують термін «дух» до найрізноманітніших колективів, починаючи від духа сім'ї й завершуючи духом народу, духом нації. Іноді йдеться про дух епохи, дух століття, дух капіталізму чи соціалізму, дух науки і, навіть, дух матеріалізму. У цьому всезагальному і метафоричному смислі слово «дух», фактично, неадекватно вживається. При цьому категорія «дух» втрачає свої характерні ознаки. У наведених вище прикладах йдеться радше про енерго-інформаційну динаміку функціонування колективу, наслідування традицій тощо. А тому застосування терміну «дух» до колективів, до ситуацій, до традицій і таке інше – завжди метафоричне. В автентичному ж смислі поняття «дух» треба брати до уваги як *особистісний, суб'єктивний дух*.

Антропологічна триада «дух–душа–тіло» свідчить нам про таїну людську і боголюдську. І цю таїну нам треба належним чином пізнавати й описувати. *Людська особистість* у своїй субстанційній формі духа–душі–тіла характеризується не лише біологічними проявами, не лише соціальною й психологічною своєю істотою, але й духовно-розумним, творчо-вольовим та смислотворчим суб'єктом. Людська особистість є буттям–пізнанням, є *духовним* суб'єктом, який наділений *інтуїцією* буття, інтуїцією божественного смислу буття. Ця інтуїція органічно входить в ноосферу людини, тобто у сферу її духа.

У ноологічному аспекті нас в першу чергу цікавлять питання виявлення *духовності* людини, її духовного пізнання, формування її духовності у навчально-виховному процесі тощо. Духовно-розумну, творчо-вольову, пізнавально-духовну сферу людини ми й називаємо *ноосферою*, яка характеризується окресленим вище духовно-пізнавальними здатностями: триадами «*уява–інтуїція–розум*», «*віра–совість–воля*», «*любов–радість–надія*» та ін. Цей категоріальний лад дає змогу цілісно описувати сутності філософії духа і духовного пізнання, описувати умови і можливості формування *духовного світу особистості* в навчально-виховному процесі тощо. Ноосфера людини – це той *тайник* божественної сутності людини, про який нам свідчить Слово Боже – Біблія. Ноосфера людини – це її атрибут, тобто її невід'ємна якість, її фундаментальна сутність. Своєю добре відомою *тілесністю* і своєю ноосферою (сферою духа) ми об'єднуємо в собі природне і надприродне, земне і небесне. Образно кажучи, *особистість* – це та сутність людського єства, яка стоїть перед Лицем Божим, перед невидимим духовним світом, перед іншими *духовними* істотами, які взаємодіють з людиною через її ноосферу.

Ноосфера – божественне начало в людині, її надприродна сутність. Цю вищу свою сутність, вищу інстанцію *самості* має кожна людина. Видатний християнський філософ С. Л. Франк писав, що навіть найпустіша і найнікчемніша у духовному відношенні людина має якесь відчуття значущості в

собі, тобто *духовної* основи свого буття, якесь, хоча б дрімотне, прагнення до нього. А тому будь-яка людська особистість, будь-яка духовна істота – це первісна таїна, диво, сутність якого не може бути вичерпаною жодними нашими раціональними поняттями й образами. На цій боголюдській основі і таїні ґрунтується благоговійне ставлення до людини. А тому всілякі спроби чисто раціонально описати, осягнути духовне буття є, часто-густо, спробами заперечення сутності людини як образу і подоби Божої.

У всіляких таких спробах уже прихована можливість профанації, намагання обійти буттєвісну незбагненність духовності людини, осягнути на зразок пізнання предметів і сутностей природного світу, тобто осягнути чисто раціонально, формально-логічно. Але духовні сутності пізнаються через єднання в любові. Бог пізнається в єднанні і сопричасті в любові, а сама любов стає гносеологічним засобом пізнання божественного «Я». При цьому, водночас, робить людське «Я» прозорим в його духовних глибинах. Отже, пізнання духовної сутності, духовної суб'єктивності не може бути здійснено такими засобами, якими пізнаються явища і речі світу природи. І тут проходить межа, що розділяє світ науки зі світом релігії та Одкровення Божого. Наука як понятійний раціонально-абстрактний метод пізнання наштовхується на нездоланні перепони, намагаючись пізнавати духовні суб'єкти і пояснювати їх як *об'єкти*.

Духовне буття, що дароване складній людській істоті, є предметом релігійної філософії і ноології. У цілісній ноосфері людини здійснюється, формується правильно зорієнтований вольовий та інтуїтивно-емоційний динамізм духовного суб'єкта. А тому нам потрібно ретельно аналізувати суть внутрішнього життя *інтелекту* і *волі*, здійснювати комунікацію *розуму* і *любові*, яка реалізується у ноосфері людини. А чисто психологічний аналіз не дозволяє належним чином виявити духовні особливості людини, динаміку її боголюдської ноосфери. Лише в *ноологічному пізнанні* по-справжньому відтворюється наше особистісне духовне «Я», відтворюється через глибинну інтуїцію та уяву, через відкриття безодні дійсної духовної суб'єктивності. Духовний суб'єкт виступає при цьому як сутнісно живий, динамічний центр, творчо-вольової і смислотворчої активності й діяльності людини. Через свою ноосферу людина отримує і віддає, отримує і пізнає через уяву–інтуїцію–розум, віру–совість–волю, любов–радість–надію.

Духовна особистість не об'єкт, не річ серед речей. Дух не є сукупністю фактів психічного життя людини. А тому не може бути завершеною *психології особистості*, як у цьому можна переконатися, читаючи навчальні курси з цієї дисципліни (див., напр., [6]) Особистість в основі своїй є реалізацією в природному людському індивідуумі Божого задуму про нього. А тому особистість, радше духовна особистість, передбачає творчість і боротьбу за себе.

Особистість – це дух. Тому вона протилежна речі й предметності, протилежна явищам природи. В особистості відкривається не світ речей та явищ, а світ конкретних живих людей, живих духовних істот. В особистості людини відкривається боголюдська сутність. Особистість вкорінена в безмежності духовного царства. Через свобідну творчо-вольову активність особистості здійснюється її боголюдянність й богоспілкування.

Водночас, людина живе у середовищі енерго-матеріально-інформаційних природних сил і сутностей. Ці сили, однак, не можуть надати нашому існуванню глибинного (радше, вічного) смислу. Лише духовна свобода виводить нас за межі діяння природних і соціальних сил та чинників. У своїх же природних умовах людина отримує ґрунт, на якому вона виростає, долаючи земні перешкоди; все це породжує потребу у творчості та в духовному дерзанні.

Зростання особистості, її духовний розвиток реалізується у конкретних формах обмеженого в просторі та часі земного буття. І лише у боголюдському процесі, у самобутті і самовиявленні особистості Божественне Духовне споріднюється з конкретною формою людського обмеженого існування. Отже, боголюдська всеєдність буття виявляється в одиничному, неповторному і своєрідному. Тому ніхто не може до останку реалізувати себе в жодному виявленні, в жодному спілкуванні. Завжди залишається щось незвідане, залишається ноологічна таїна. Причому залишається невимовною навіть для себе самого, чим воістину і визначається божественна самоцінність духовної особистості.

Розуміння духовної сутності людини, її творчості як духа–душі–тіла не є і не може бути результатом одного лише власного самоспостереження, простим усвідомленням своїх психічних станів та тілесно-душевних процесів. Це розуміння – результат живого безпосереднього досвіду відчуття і діяння Духовного світу, живе знання, пізнанням–життя і врешті–решт – безпосереднє Одкровення Боже. Ноологія вчить, що у цій духовній настанові пізнаване нами своє духовне єство, не дане нам як щось відмінне від нас самих, бо воно злите, споріднене із самим життям. І наша думка народжується й діє із глибини самої духовної реальності, що відкривається у самій її стихії. Те, що ми відчуваємо як наше життя, немовби відкриває себе нам, відкриває нашій думці, сердечно-емоційним почуттям.

Пізнаючи самого себе, дух людський зустрічається з безумовною реальністю. І це знання (а не просто буденне існування) більш значуще для нас, ніж будь-які засвідчені наукою факти із проблем людинознавства, не кажучи вже про природознавство. Ця глибинна очевидність, суб'єктивно-духовна вірогідність такого пізнання ноологічно самодостатня (як про це свідчать життє-описання численних християнських святих). Тому що у такому пізнанні нам розкривається особлива сфера духа. І ця сфера духовного досвіду не підлягає

доведенням на зразок сутностей конкретних природничих наук (фізики, хімії, біології тощо). Тобто в собі ми відкриваємо інший, надприродний вимір свого буття, свого життя–пізнання. Це той вимір (ноологічний вимір), який є непрозорим за предметно-речовими настановами нашої свідомості.

Духовне буття, як ми уже переконалися, є безпосереднє само–буття. І в цьому само–бутті відсутня протилежність суб'єкта й об'єкта. У душі як само–бутті, а радше в ноосфері людини, реалізується спрямування назовні й усередину. Перше спрямування – це вихід до інших духовних суб'єктів; це також спрямування Зустрічі з Богом, з Божественним Ти і реалізація цієї Зустрічі в Одкровенні Божім людині. Це одкровення знайомить мене –*особистість* – зі спорідненою мені духовною реальністю. Спрямування ж усередину – це заглиблення власного, *особистісного* духа у свою надприродну сутність.

7.2. Ноологічні контексти принципів духовності людини XXI століття

Найбільша таїна для філософії людини (філософської антропології) – це таїна духа. Для філософії буття є дух, писав М. Бердяєв; для науки ж буття є природа. Це розрізнення духа і природи немає нічого спільного з розрізненням психічного і фізичного. «Філософія врешті-решт неминуче стає філософією духа і тільки в такій своїй якості вона не залежить від науки. Філософська антропологія повинна бути основною філософською дисципліною. Філософська антропологія є центральною частиною філософії духа. Вона принципово відрізняється від наукового – біологічного, соціологічного, психологічного вивчення людини» [1, 24]. І справді, як зазначає М. В. Савчин: «Традиційна сучасна психологія, що ґрунтується на матеріалістичних світоглядних позиціях, не має ніякого прямого відношення до душевного життя як такого. Суб'єктивна цінність духовних явищ вища, ніж цінність явищ, що традиційно вивчаються психологією (таких, наприклад, як відчуття і сприймання, пам'ять та мислення). «Вигнати» духовне із психології – значить омертвити психіку» [16, 69]. Разом з тим, зазначає далі проф. М. В. Савчин, перетворення психології духовності в науку веде її до відриву від загальної системи теологічного знання, і таким чином, перерубує її корені [16, 69]. У контексті філософії духа і духовного пізнання – християнсько-філософській ноології – такі непорозуміння як, наприклад, «перетворення психології духовності в науку» та інші однозначно знімаються. У нас мова йде про «ноологію духовності», про духовно-пізнавальні здатності індивідуального людського духа.

Поняття «душа» і «дух» близькі, але не тотожні. С. Л. Франк у своїй фундаментальній праці «Неосягненне» [19] писав, що відколи людство, починаючи від Геракліта й індійської містики, єврейської релігійної свідомості пророків, елінської й християнської думки, досягло поняття «духа» і усвідомлення

духовної реальності, то іще нікому до цього часу не вдавалося визначити відмінність між «духом» і «душею» настільки чітко і однозначно, щоб були встановлені точні межі між цими двома сферами. Де, власне, «закінчується» «душа» і починається область «духа» [19, 401], – запитує С. Франк. Отже, доцільніше говорити про особливу єдність духа і душі.

Категорія **«духовність»** як індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості віддзеркалює наявність двох фундаментальних потреб: індивідуальної потреби пізнання та соціальної потреби жити, діяти «для інших». Під духовністю переважно розуміють першу з цих потреб, а під душевністю – другу. Душевність характеризується добрим ставленням особи до людей, які її оточують, готовністю прийти на допомогу, розділити радість і горе. Сьогодні, на жаль, у багатьох людей, за образним висловом Л. Костенко, «душа зруйнована, як Троя». На ці питання шукав відповіді видатний український філософ С. Б. Кримський: «Тут і виникає ситуація, з якою в поширеному варіанті зіткнулась духовність ХХІ століття. Виявилось, що в наш час виникають проблеми, які не мають розв'язання в загальній формі. Вони потребують індивідуального підходу та особистої відповідальності суб'єкта за прийняття рішень перед людьми і небесами» [7, 21]. Ноологія і, зокрема філософсько-педагогічна ноологія, розкривають особливості індивідуального підходу та особистої відповідальності на всіх рівнях нашого життя–пізнання. У цитованій праці [7] С. Б. Кримський якраз і закликає до прийняття засад та цінностей біблійно-християнської духовності.

Містерія творчості божественної й людської не протиставляється містерії Христового Відкуплення людства, а саме останньою й передбачається. Тобто боголюдська творчість є другим аспектом духовного шляху, другим актом боголюдської містичної драми. Їй саме на цій основі має створюватися творчо-вольова і смислотворча феноменологія і ноологія духовності, ноологія духовного досвіду людини. Творчість, за М. Бердяєвим, є розкриттям безмежного, політ у нескінченність. Творчий боголюдський екстаз – це і є прорив у безмежність, у Вічне Божественне Тепер.

Виходячи із християнського розуміння особистості людини як безумовно цінного, самоцінного автономного суб'єкта, здатного за своєю свобідною вірою–совістю–волею наблизитися до небесного, божественного ества, ми можемо констатувати імператив трансценденції людини – постійного виходу за свої природні і соціальні обумовленості. У рамках філософсько-педагогічної ноології [13] цей імператив трансформується у культурно-освітній принцип виховання і навчання: «від людини розумної до людини духовної». А тому істинним шляхом для людини може бути лише шлях постійного духовно-вольового зусилля самоактуалізації і самореалізації себе як богоподібної істоти.

Тобто ціллю, смыслом людського існування–екзистенції–трансценденції, людського земного життя–пізнання є прагнення до тої досконалості, про яку Спаситель говорить нам: «Отож, будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний» (Матвія. 5:48).

Людина, будучи образом і подобою Божою, пізнає Божественні Істину–Благо–Красу, а також численні істини і закони створеного буття. Якщо б людина не була богоподібною духовною істотою, то вона не була б спроможна до природо-, людино- й богопізнання. Не лише розсудок, але й розум не міг би відкрити можливість пізнання Істини–Блага–Краси. Це прерогатива виключно боголюдського духа.

Сутність людини та її життя–пізнання на Землі розкриваються в християнському віровченні, зокрема у християнсько–філософській антропології та ноології. Сутність людини виражається могутнім Біблійним принципом – *людина створена за образом і подобою Божою*. Зрозуміти людину на філософсько–психологічному та ноологічному рівнях ми зможемо, розглядаючи її як істоту тілесно–душевно–духовну. На цій основі можна говорити про тілесно–душевне та душевно–духовне єство людини. Для цілісного вираження цього єства ми використовуємо категорію «*ноосфера людини*» [2; 12].

Однією з ноологічних категоріальних структур є триада «*підсвідомість–свідомість–надсвідомість*». Ноосферна складова «*свідомість*» – благодатний дар Божий для людини. Людина як творіння Боже радикально відрізняється від будь–якої розвиненої, високоорганізованої тварини своєю богоданною ноосферою, яка активізується, формується, функціонує в триадній активності уяви–інтуїції–розуму, віри–совісті–волі та любові–радісті–надії. Свідомість – це атрибутивна якість людини. Свідомість і самосвідомість людини здатна до вічного перманентного змінювання і вдосконалення, зокрема в навчально–виховному процесі.

Триадна активність *підсвідомості–свідомості–надсвідомості* здійснюється в реальному природному і надприродному світах. Ця триадна активність настільки основоположна, рішуча, що все душевно–духовне єство людини можна виражати в термінах складових цієї триади.

Як виникла, як з’явилася свідомість і самосвідомість людини? Свідомість, зокрема здатність до пізнання і самопізнання, – це первозданий атрибут Адама. Дехто з філософів наголошував на тому, що свідомість виникла як результат гріхопадіння. У чистому вигляді це просто неправда. Інша справа, що результатом гріхопадіння стала необхідність людини пізнавати «добро» і «зло», відчувати «сум» і «радість». Після гріхопадіння людина стала спроможна до безмежного у своїй сутності *меонічного суму* – суму, що виникає через численні прояви «ніщо», через численні «відсутності». З іншого боку, після гріхопадіння людина стала спроможною також до безмежної морально–духовної

та духовно-естетичної *радості*. Отже, відбулося розділення в ноосфері людини – розділення на безмежний *меонічний сум* і *безмежну онтичну радість*. Що це означає? Людина як богоподібна істота, як дивовижне творіння Боже несе в собі атрибутивні духовні здатності свого Небесного Отця, тобто людина – не досконалий *робот*. Людина – богоподібна істота. І немає у Всесвіті таких сил, включаючи ангельські сили усіх рівнів, які могли б створити людину або істоту, подібну до неї. Творення міриад духовних істот у безмежній Вічності – це виключно прерогатива Бога-Творця.

Отже, богоподібна істота, що називається людиною, входить до структури світів видимих і невидимих. Входить як господар, як діяч, якому потрібно в усьому розібратися, все зрозуміти, все осягти, все знати і т. ін. Цьому дивовижному богоподібному діячеві треба *бути*, треба *мати*, треба *знати*.

У генезисі людського духа можна виділити три стадії: 1) першопочаткова стихія, райська цілісність, яка ще не зазнала свободи богоподібної істоти і самопізнавальної рефлексії; 2) роздвоєння, рефлексія, оціночна діяльність (активність), свобода вибору; 3) цілісність і повнота після усвідомлення своєї свободи, своїх творчо-вольових і смислотворчих можливостей. Ідея такої стадійності була сформульована М. О. Бердяєвим [1, 50], який наголошував на тому, що означену вище стадійність не треба розуміти винятково хронологічно. Це, передусім, лише ідеальна послідовність становлення духовної особистості людини. Єство першопочаткової *стихії ноосфери* людини – це божественний тайник, осереддя вічної таємниці, в якій твориться Богом-Творцем духовно-розумна істота. Ця стадія – це духовний генотип із вічною таємницею акту творення кожної одиниці роду людського чи іншого духовно-розумного роду істот як дивовижних творінь Божих. Цей духовний (ноосферний) генотип включає в себе безодню потенцій із їх вічною і безмежною реалізацією, з їх вічною імпресією в ноологічному розумінні. Дві інші стадії піддаються більш-менш систематичному аналізу й розумінню. Першопочаткова стихія несе в собі, у своїй ноосферній імпресії всі відомі й невідомі нам архетипи, всю родову цілісність, все її імпліцитне знання і пам'ять.

Дослідження безодні людської ноосфери вимагає цілісного, синтетичного підходу. У цьому синтезі об'єднуються раціоналізм, естетичність і етичність. Для розуміння цієї богоданної цілісності слід залучити всі ноосферні сили і здатності людини й абсолютно необхідну Божу допомогу. Але повернемося до проблематики морально-духовного буття людини, яка (проблематика) є предметом дослідження християнсько-філософської ноології.

М. О. Бердяєв зазначав, що вчення про гріхопадіння проливає світло на таємничі підвалини людської духовності. «Якщо людина є істотою, що впала, і якщо вона впала через притаманну їй першопочаткову *свободу*, то це означає, що вона є істотою високою, є вільним людським духом» [1, 51]. Людина впала

з висоти, зазначає Бердяєв, відповідно до біблійних вчень, а тому вона знову може (але вже з допомогою Божою) піднятися на нову висоту. Ця ситуація піддається короткому поетичному вираженню:

*Ми в час із Вічності упали, –
упасти ж можна з висоти.
Візьмім же те, що в Бога мали,
сказавши Господу – прости!*

Людина у своїй ноосфері може відчутти онтично-меонічну безодню Вічності, безодні буття і ніщо. Це відчуття без усвідомлення наявності свого Бога-Творця супроводжується ноологічним страхом, що переходить у надприродний духовний жах. Ця ноологічна ситуація виражена М. Бердяєвим такими словами: «Вигнання з раю викликає страх і цей страх може навіть зростати у міру того, як зростає людина. Світ язичницький, світ старогрецького язичництва зовсім не був райським станом, яким його хочуть представити окремі дослідники. У ньому є неймовірний жах, страх, який ніколи не був подоланий» [1, 51].

У наш час спостерігається світова тенденція зміни основних парадигм виховання–освіти–навчання. Це означає, що необхідна генерація і розробка нових фундаментальних педагогічних ідей, зокрема ідей і принципів особистісно орієнтованого ноологічного цілеспрямування. Основоположні педагогічні ідеї у спорідненості з категоріальними структурами філософсько-педагогічної ноології [13] уможливають тематизацію і концептуалізацію таких фундаментальних педагогічних теорій, які здатні сприяти організації системи виховання–освіти–навчання на різних рівнях навчально-виховного процесу. У цих теоріях розкривається багатовимірна взаємодія між суб'єктом виховання–освіти–навчання і навчально-виховними системами, покликаними забезпечити формування у суб'єкта (учня, студента, молоді людини, що навчається) необхідних загальнокультурних, духовно-розумних, морально-духовних, духовно-естетичних, психофізичних, психологічних і професійних новоутворень. Сукупність таких культурно-духовних і науково-педагогічних уявлень та образів складає концептуальну і когнітивну модель майбутнього спеціаліста і громадянина.

У вихованні–освіті–навчанні здійснюється найбільш повний розвиток усіх тілесних, душевних і духовних сил, здібностей людини. Зрозуміло, що педагогіка є атрибутивно-антропологічною наукою, особливою наукою та особливим мистецтвом про становлення і розвиток людини. Засадничий комплекс антропологічних питань і проблем педагогіки тематизується в контексті сучасної педагогічної антропології, основоположні поняття, ідеї і принципи якої з'ясовані у нижчеподаній статті [10].

7.3. Сутність і значення педагогічної антропології

Основоположною ідеєю педагогічної антропології є для нас християнське розуміння людини як образу і подоби Божої, людини як триєдиної істоти – духа–душі–тіла. А тому педагогічна антропологія спрямовується на з'ясування становлення і розвитку тілесно-душевних і душевно-духовних сил і здатностей дитини, підлітка, юнака (юнки). У відповідності з триєдиною сутністю людини, здійснюється розвиток особистості шляхом творчо-вольового і смислотворчого рефлексивного усвідомлення самої себе. Особистість немає нічого спільного з окремими й ізольованими функціями. Особистісний синтез – це виняткова людська активність, ноологічна самоактуалізація і самореалізація – духовно-розумна, морально-духовна і духовно-естетична. Одним із фундаментальних положень педагогічної антропології є таке: успішна реалізація виховання–освіти–навчання неможлива без творчої активізації раціональності в тріадній активності уяви–інтуїції–розуму, етичності при співдіянні віри–совісті–волі та естетичності, що реалізується в любові–радості–надії. Ця реалізація охоплює як екстеріоризацію, так і інтеріоризацію: тобто перехід внутрішніх, глибинно-духовних актів людини у конкретні зовнішні дії та вчинки в процесі активної взаємодії особистості з довкіллям (природним і соціальним) – це ноологічна екстеріоризація; у процесі цієї душевно-духовної екстеріоризації виникають нові енерго-матеріально-інформаційні об'єкти, формуються нові типи соціальних відносин і форм поведінки.

З іншого боку, в нерозривному зв'язку, єдності й цілісності з ноологічною екстеріоризацією діє, реалізується трансформація, перетворення зовнішніх дій, впливів (наприклад, навчально-виховних) у складні ноосферні стани і процеси, причому ці впливи узагальнюються, вербалізуються, модулюються творчо-вольовими і смислотворчими здатностями і силами людини, її духовно-душевно-тілесними структурами – це ноологічна інтеріоризація. Ноологічна інтеріоризація дає змогу людині оперувати у своїй ноосфері образами предметів і явищ як об'єктивного енерго-матеріально-інформаційного світу природи і суспільства, так і своїми тілесно-душевно-духовними когнітивними, творчо-вольовими і смислотворчими силами та структурами. У своїй ноосфері людина навчається, виховується, здобуває знання й освіту. Людина як дух–душа–тіло у своїй триєдиній активності, творчо-вольовій спрямованості актуалізує і самореалізує себе як у вихованні–освіті–навчанні, так і в наступній суспільно-корисній діяльності, у духовно-практичному освоєнні світу.

У християнській антропології і ноології постають глибинні проблеми і таїни людини з усіма драмами і трагедіями. Людина у цьому розумінні – істота драматична (часто трагічна), непристосована до світу, в якому вона живе. У людині є трагічний конфлікт не лише зі світом але й із самою собою. Людина є

єдиною як носій духа, як духовна істота. Дух проявляється в особистості, яка переборює себе і світ. Людина живе у вічному протесті проти дійсності, людина є істотою роздвоєною і ослабленою. Християнська педагогічна антропологія виходить із якісної виділеності людини з природи, а тому ноологія вчить про людину-творця, яка носить у собі образ Божий. Але вже в дитячому віці починається роздвоєння (поляризація) цілісної духовності людини на темну і світлу частину ноосфери.

Людина як дух–душа–тіло вкорінена в природне космічне буття, в структуру Божої Світобудови. Окрім цього, ми живемо у світі гріхопадіння, який увесь у злі лежить. А тому проблема добра і зла – не лише богословська чи філософська проблема, але й істотною мірою педагогічна, позаяк саме педагоги, навчаючи і виховуючи молодь, щоденно мають справу з активними проявами добра і зла у житті.

Не вдаючись у глибокі проблеми, спричинені наявністю зла у світі, звернемо увагу на те, що в людській духовності нам вкрай необхідно розрізнити темні та світлі полюси. Фундаментальною тріадою людської духовності – однією з категоріальних структур педагогічної антропології – є тріада «сором–жалість–благоговіння», відкрита і яскраво проаналізована великим християнським філософом В. С. Соловйовим. У педагогічній антропології згадана вище тріада модифікується у тріаду «провина–розкаювання–благоговіння». Ця тріада вказує на полярність спектра ноосфери людини, на можливість спрямованості її як до гріха і зла, так і до святості, до небесного у своєму розкаюванні та благоговінні.

Педагогічна антропологія вивчає людину як суб'єкт виховання–освіти–навчання. Досягнення антропологічної науки мають цікавити педагогів з погляду можливостей становлення і розвитку людської особистості в її навчально-виховному і культурно-освітньому вимірах. Різноманітні концепції і теорії особистості безпосередньо зумовлюються тією чи іншою антропологією, точніше – її основоположними ідеями і принципами. Ми не приймаємо горезвісних ідей про походження людини від мавпи, про відсутність Творця Всесвіту, про те, що людина – це всього лише мисляча тварина і т. ін. Нас цікавить сутність і структура людини в контексті християнської антропології і ноології. А тому вихователь повинен прагнути пізнати людину такою, якою вона є в дійсності, з усіма її слабкостями і в усій її величі, з усіма її буденними потребами і духовними вимогами. Великий педагог і духовний Учитель К. Д. Ушинський наголошував, що вихователь повинен знати людину в сім'ї, в суспільстві, серед народу й на самоті зі своєю совістю; у будь-якому віці, у всіх класах, у всіх становищах, у radoцax і горі, в приниженні й у величі, у розквіті сил і в недозі,

серед необмежених надій і на смертному одрі, коли слово втіхи вже безсиле. Він повинен знати спонукальні причини найбрудніших і найвищих вчинків, історію зародження злочинних і великих думок, історію розвитку будь-якої пристрасті й будь-якого характеру. Лише тоді буде спроможний він черпати у самій природі людини засоби виховного впливу – а ці засоби величезні [18, 36].

К. Д. Ушинський сміливо розвивав концепцію дуалізму людської природи – тілесно-душевної і душевно-духовної, стверджуючи, що дуалізм – це не теорія, а безпосереднє почуття людини: одна з тих скель, об які б'ється людська свідомість, що прагне все привести до єдності, але яка й досі лишається нездоланною. Для психолога прагнення свідомості до єдності й безпосереднє почуття дуалізму в людській природі – це лише психічні факти і більше нічого. За К. Д. Ушинським, це почуття виражається в актах уваги, згадування, уяви, розуму, волі тощо. А тому дуалістичний погляд на людину – єдино можливий і корисний для педагога. Цей дуалізм ми отримуємо з неосяжності життя, життя–пізнання, а не з одnobічних теорій і концепцій конкретно-наукового пізнання [18, 434]. Педагогічна антропологія К. Ушинського є принципово ноологічною: «Монізм, як і віра в причинність, – основа науки; дуалізм, як і віра в особисту свободу людини, – основа будь-якої практичної діяльності, а отже, і виховання» [18, 435].

Ноосферне ядро особистості у своїй ціннісно-смісловій і творчо-вольовій асиметрії має фундаментальну властивість до поляризації, тобто може проявляти себе як темну, так і як світлу духовність, духовність зі знаком «мінус» і зі знаком «плюс». Людина є духовною істотою як у добрі, так і у злі, як в істинному знанні, так і в незнанні.

Християнська педагогічна антропологія не може не враховувати надзвичайно важливу проблему зла і гріха в людині. І якщо є первісне прагнення людини до добра, то є також і первісне прагнення її до зла і гріха. Із цієї духовної амбівалентності людини (її святості й гріховності) визначається велика проблема виховання–освіти–навчання. Джерело гріха – у нашій духовній сфері, тобто в нашій ноосфері. «Духовний корінь духовності, – писав видатний український філософ, богослов і педагог о. В. В. Зеньківський, – означає, особливо для педагогіки, справедливості вчення про примат духовності, бо спрямовує нашу увагу не на поведінку, навіть не на мотиви поведінки, а на ту духовну «підземку», яка живе в людині. Істотно важливо подолати ототожнення поняття духовності і життя у добрі, істотно важливе встановлення факту світлої і темної духовності. Аналіз цього найістотнішого явища є вкрай важливим для конкретних проблем, з якими ми всі маємо справу – як лікарі, священики і педагоги» [5, 77]. Отже, нам необхідно відкрито визнати реальні зв'язки педагогіки із величною системою християнсько-духовних цінностей.

Розвиток людської особистості – найістотніше завдання виховання–освіти–навчання, але умови і цілі цього розвитку можна зрозуміти лише в системі цілісного християнсько-релігійного світогляду. «Педагогіка повинна бути вкорінена в цілісному світогляді, повинна освітлювати свої основні проблеми тими принципами, які дає їй антропологія, філософія і релігія» [5, 11].

Ноологічна педагогічна антропологія дає відповідь на питання: чому і для чого людина виховується і навчається та яке значення мають для неї природно-космічні, біологічні, психологічні і ноологічні виміри. Сфера осягнення і з'ясування проблематики педагогічної антропології виходить за межі інших форм антропологічного дослідження і мислення. Ця сфера охоплює ціннісно-смісловий універсум педагогіки як науки і мистецтва.

Педагогічна антропологія у своєму ціннісному семантичному полі просвітлює інші теоретико-педагогічні системи, зокрема такі фундаментальні педагогічні теорії, як педагогічна психологія, педагогічна етика, педагогічна естетика, педагогічна герменевтика та ін. Педагогічна антропологія уможливорює розуміння світу дітей і молоді, їх розумового й емоційного розвитку в процесі виховання–освіти–навчання. Визначення розумового розвитку дитини допомагає нам, дорослим, по-справжньому подивитися на атрибутивно-людське.

Нині ми є свідками зміни розуміння масштабності суб'єкта і суб'єктивно-го, індивідуального в людській особистості. Наша педагогічна антропологія стверджує ноологічну цілісність особистості, задля становлення і розвитку якої задіяний увесь ціннісно-смісловий універсум педагогіки як науки і мистецтва. Ноологічний підхід до проблематики виховання і навчання молоді орієнтує на єдність і цілісність вікового психолого-педагогічного розуміння сутності людини, яка має бути достатньо стійкою, щоб протистояти деструктивним впливам оточуючого енерго-матеріально-інформаційного середовища в його видимих і невидимих проявах.

Педагогіка в історії свого розвитку набула статусу унікальної за своїм змістом гуманітарної науки, яка являє собою гармонійну єдність теорії і технології виховання–освіти–навчання. У наш час існує розвинутий ціннісно-смісловий універсум педагогіки як науки і мистецтва. Цей універсум має свої важливі характеристики, норми й ідеали, зокрема морально-духовні, духовно-естетичні та розумно-духовні виміри. Ці виміри взадничують такі доленосні види виховання особистості, як моральне, естетичне і розумове виховання, кожному з яких відповідає фундаментальна педагогічна теорія (ФПТ). Моральне виховання є предметом такої ФПТ, як педагогічна етика; естетичне виховання концептуалізується і тематизується в рамках педагогічної естетики; а розумове виховання, розумовий розвиток особистості сьогодні стає предметом педагогічної герменевтики.

Сучасна психологія і ноологія виявляють основоположні закономірності розвитку особистості, становлення її характеру на різних вікових етапах онтогенезу. Дослідження глибинної природи людського знання і пізнання виводить нас за межі психологічного рівня. Тут ми входимо в метапсихологічний ноологічний (духовно-пізнавальний і духовно-розумний) контекст пізнання–буття, любові до буття, буттєвості радості, входимо в нову ієрархію вартостей. Це зобов'язує нас до постійного вдосконалення виховання–освіти–навчання, до розвитку тілесно-душевно-духовної структури людини.

Педагогічно-антропологічне пізнання передбачає особистісне ставлення до предмета дослідження, до реалізації доленосної особистісної системи виховання–освіти–навчання. Ця особистісна самоактуалізація і самореалізація є, по-перше, свobodно-воліжною, творчо-вольовою, смислотворчою і не провокується ніякою примусовістю: по-друге, виховання–освіта–навчання передбачає істотну перемену людини як суб'єкта і носія уяви–інтуїції–розуму, віри–совісті–волі, любові–радості–надії. Педагогічна антропологія формулює свої навчально-освітньо-виховні імперативи, стверджуючи, що виховання дітей, підлітків, юнацької молоді спрямовується на суб'єкт-суб'єктне формування у них духовності, самостійності, відповідальності, духовно-розумної принципності і почуття власної гідності (зокрема, національної), творчої активності, аналітичного та синтетичного мислення тощо.

Сучасна педагогічна антропологія має бути принципово ноологічною, тобто такою, що в робочому порядку тематизує, концептуалізує і формалізує духовно-розумне, морально-духовне та духовно-естетичне ество людини як образу і подоби Божої. Ноологічна цілісність, єдність і спорідненість раціональності (уяви–інтуїції–розуму), етичності (віри–совісті–волі) та естетичності (любові–радості–надії) дає нам змогу осмислити образи духовно-культурного життя і пізнання – все те, що постає перед людиною в його унікальній онтологічній, аксіологічній та епістемологічній єдності. Для людської особистості не існує буття, можливого або дійсного, інакшого від того, що приймається нею. Прийняття буття – створеного й нествореного – ноологічно атрибутивний акт людини і водночас для кожної людини благо, дароване їй Богом-Творцем. Створений дух, зокрема людський, приймає своє буття і буття Всесвіту, а також Боже Буття як найвеличніше і вічне *благо*. Після цього ціннісно-сміслового сутність буття на віки вічні залишається для людського духа безсумнівною.

Розглянемо любов євангельську – любов до буття, любов до Бога, любов до людей. Цей тип ноологічної любові можна охарактеризувати нижчевказаними морально-духовними та духовно-естетичними ознаками.

1) Людська особистість **радується** наявності Бого-любові і повноцінно реалізує її. Така любов вільна від егоїстичних почувань і несе в собі радше увагу,

ніж претензії. Така любов не може спричинити якого б то не було засмучення і практично завжди супроводжується радістю і надією.

2) Ця євангельська любов не знає пересичення. Вона збагачується з часом, пломеніє, а не згасає. Вона первісно покликана радувати. Ця любов є матір'ю радості і надії. Ця любов є метою, а не засобом.

3) Пов'язані із євангельською любов'ю відчуття і переживання наповнюються етичним, естетичним і містичним змістом. Її сутність спрямовується у Вічне Божественне Тепер.

4) Євангельська любов виявляє глибокі терапевтичні, психологічні і педагогічні (навчально-виховні, благодіючі) впливи на людську особистість. Це саногенна любов, любов-радість, любов-надія, любов людини духовної.

5) Євангельська любов пов'язана із благоговінням – благоговінням перед Богом і божественним даром життя.

6) Євангельська любов позбавлена тривоги і ворожечі. Ця любов органічно входить в ноологічну тріаду *естетичності* (любов–радість–надія).

7) Свята євангельська любов створює душевно-духовні можливості для найбільш адекватного і глибокого сприйняття життя та інших людей. Вона духовно-пізнавальна, когнітивна. Відсутність такої любові засліплює розум людини, збіднюючи її духовно-пізнавальні здатності і можливості. Це любов творча. Спілкування людей між собою через євангельську любов–радість, любов–надію створює нову реальність.

Для педагогічної антропології важливо, що людина (дитина чи учень), яка відчує нашу глибинну євангельську любов до себе, переображається, починає усвідомлювати, що вона гідна любові. Це створює найнеобхідніші передумови для виховання–освіти–навчання людини, для подальшого її саморозвитку та самореалізації.

Усі душевно-духовні можливості людини концентруються довкола найважливішої потенції і проблеми самоактуалізації – творчо-вольової і смислотворчої настанови, тенденції до навчання, до розвитку, спрямованості на певні цілі. Людина як тіло–душа–дух прагне не лише до тілесно-душевного розвитку, але й унаслідок навчання і виховання – до душевно-духовного та професійного становлення та розвитку. Враховуючи той факт, що людина на ранніх стадіях свого дитячого життя істотно залежить від середовища (насамперед сім'ї і школи) можна сформулювати тезу про те, що її розвиток у системі виховання–освіта–навчання полягає у відході від *залежності* й переході до *незалежності*. Прагнення до самостійної активності і діяльності помітне уже в ранньому віці, коли дитина хоче власними силами здобувати навички і знання, збагачувати життєвий досвід.

Для педагогічної антропології як для вихователя, так і для вихованця принципово важливі такі ноологічні риси персональної релігійності (особистісної віросвідомості):

- **морально-духовна активність**, яка походить від внутрішнього відчуття зв'язку з Богом, від розвиненої містичної духовної інтуїції, від християнського відродження, від віри–совісті–волі. Цей зв'язок, своєю чергою, породжує зацікавлення богословськими питаннями, викликає бажання духовного зростання;

- **почуття свободи й відповідальності**, тобто свідомо відкритість для розумно-духовних, морально-духовних та духовно-естетичних цінностей, що їх надає християнське віровчення;

- **усвідомлення цілі свого буття**, свого життя–пізнання, тобто виявлення у складних життєвих обставинах певної *мети* й узгодження її з християнськими настановами і принципами;

- **стабільність**, тобто стійкість основоположних християнсько-релігійних переконань, почуттів, мотивів і вчинків. Це допомагає особі протистояти негативному ставленню до неї й оберігає у стресових ситуаціях. Пережиті кризи не руйнують життя глибоко віруючої людини, а лише її збагачують. Тут перераховані лише деякі із рис релігійності людини. Подальше з'ясування основоположних понять і принципів ноологічної педагогічної антропології ми проведемо в контексті праці видатного вітчизняного філософа і педагога о. В. В. Зеньковського «Проблеми виховання у світлі християнської антропології» [5]. У цій праці викладена автентична проблематика філософсько-педагогічної ноології, насамперед основоположні ідеї та принципи **педагогічної антропології**.

Ноологічне розуміння особистості дозволяє визначити ціннісно-смыслову метрику людини як триєдиної істоти – духа–душі–тіла. Ця матрика взадичується тріадою «раціональність–етичність–естетичність». Кожна із складових цієї тріади стосується як глибинного світу особистості та її різноманітних душевно-духовних процесів і станів, так і зовнішнього їх виявлення. Тобто ця метрика певним чином специфікує фундаментальну ноосферну тріаду «імпресія–рефлексія–експресія». Ноосферне ядро (осереддя) особистості у своїй ціннісно-смысловій і творчо-вольовій асиметрії має фундаментальну властивість до поляризації, тобто може проявляти себе у якості як темної, так і світлої духовності, духовності зі знаком «мінус» і зі знаком «плюс». Людина є духовною істотою як у добрі, так і у злі, як в істинному знанні, так і в незнанні.

Педагогічні виміри християнської антропології не можуть не враховувати всю надзвичайну важливість, виняткову трудність проблеми зла і гріха в людині. І якщо є наше первісне прагнення до добра, то є також і первісне прагнення до зла і гріха. Із цієї духовної амбівалентності людини (її святості і гріховності) визначається велика проблема виховання–освіти–навчання. Джерело гріха – у духовній сфері нашій, тобто в нашій ноосфері.

Духовний корінь гріховності, писав о. В. В. Зеньковський, означає, особливо для *педагогіки*, справедливість вчення про примат духовності, бо спрямовує нашу увагу не на поведінку, навіть не на мотиви поведінки, а на ту духовну «тьму», яка живе в людині. Є істотно важливим подолати ототожнення поняття *духовності* і *життя* у добрі, істотно важливо встановити факт *світлої* і *темної* духовності. Аналіз цього найістотнішого явища є вкрай важливим для конкретних проблем освіти і виховання – педагогіки як науки і мистецтва.

Як уже зазначалося вище, *людина є творчо-вольовою і смислотворчою особистістю*. У ноологічному контексті ми доводимо, що вона є свобідною особистістю, здатною до духовно-розумного, морально-духовного та духовно-естетичного пізнання і самовизначення. Створення людини на образ і подобу Божу вказує на те, що вона є «кимось». Дивовижне захоплення величчю людини ми знаходимо у Біблії, при звертанні псалмоспівця до Бога-Творця: «Коли погляну на небо – діло рук Твоїх, на Місяць і зорі, які Ти поставив, то що є людина, що Ти пам'ятаєш про неї, і син людський, що Ти опікуєшся ним? Ти створив його мало чим меншим за ангелів, славою й честю увінчав його» (Пс., 8: 4–6). Навіть ці слова ще не вичерпують усього нашого Божого образу. Людина – це буття, яке постійно зростає, самозмінюється, відновлюється й відтворюється, прагне до Бога, до Царства Небесного, по різному його собі уявляючи. Від початку свого існування на Землі людина підносила очі й руки догори, прагнучи, щоб Бог-Творець наш довершив її людськість та її божественність.

Отже, у відповідності з християнсько-філософською ноологією, ми можемо стверджувати, що дух людини формує її тілесно-душевну цілісність. А тому тілесно-душевно-духовна *особистість* піднімається над своїм природно-космічним оточенням, реалізуючи *трансценденцію*. *Духовна особистість* не породжується родовим космічним процесом, навіть не народжується від батька й матері, а походить від Бога-Творця. По суті, людина лише тоді справжня особистість, коли вона стала *боголюдською особистістю*. Свобода і незалежність людської особистості від об'єктивного світу природи й соціуму і є її боголюдскістю. Отже, особистість, радше – духовна особистість, формується не об'єктивним світом, а душевно-духовною суб'єктивністю, в якій прихована *влада–сила–міць образу Божого*.

Література

1. *Бердяев Н. А.* О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
2. *Васянович Г. П., Онищенко В. Д.* Ноология особистості : навч. посіб. для студентів і викладачів / Г. П. Васянович, В. Д. Онищенко. – Львів : Сполом, 2007. – 217 с.

3. *Вишневецький О. І.* Теоретичні основи сучасної української педагогіки : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. І. Вишневецький. – Дрогобич : Коло, 2003. – 528 с.
4. *Зеньковський В. В.* Основи християнської філософії / В. В. Зеньковський. – М. : Канон, 1997. – 560 с.
5. *Зеньковський В. В.* Проблеми виховання в світлі християнської антропології / В. В. Зеньковський. – М. : Изд-во Свято-Владимирського Братства, 1993. – 223 с.
6. *Копець Л. В.* Психологія особистості : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. В. Копець. – 2-ге вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 458 с.
7. *Кримський С. Б.* Заклики духовності ХХІ століття / С. Б. Кримський. – К. : КМ Академія, 2003. – 32 с.
8. *Кримський С. Б.* Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
9. *Крымский С. Б.* Философия как путь человечности и надежды / С. Б. Крымский. – К. : Курс, 2000. – 308 с.
10. *Онищенко В. Д.* Педагогічна антропологія в контексті християнсько-філософської ноології / В. Д. Онищенко // Вісник Львівської державної фінансової академії: Гуманітарні науки / [голов. ред. Г. П. Васянович]. – Л. : ЛДФА, 2010. – С. 55–71.
11. *Онищенко В. Д.* Пріоритет морально-духовних цінностей у гуманітарній підготовці майбутніх фахівців у полікультурному суспільстві / В. Д. Онищенко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2011. – №6. – С. 29–40.
12. *Онищенко В. Д.* Філософія духа і духовного пізнання: Християнсько-філософська ноологія / В. Д. Онищенко. – Львів : Логос, 1998. – 338 с.
13. *Онищенко В. Д.* Філософсько-педагогічна ноологія / В. Д. Онищенко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1998. – №. 5. – С. 30–40.
14. *Попович М. В.* Бути людиною / М. В. Попович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 223 с.
15. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. ; [за ред. Ю. Л. Трофімова]. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
16. *Савчин М. В.* Духовний потенціал людини : монографія / М. В. Савчин. – Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.
17. *Слободчиков В. И.* Психология 21 века: пророчества и прогнозы / В. И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000. – №2. – С. 17 – 18.
18. *Ушинський К. Д.* Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / К. Д. Ушинський // Твори : в 6 т. – К. : Рад. школа, 1952. – Т. 4. – 518 с.
19. *Франк С. Л.* Сочинения / С. Л. Франк. – М. : Правда, 1990.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ І КАТЕГОРІЙ

Аксіологія – окрема галузь філософсько-теоретичного знання про цінності та ідеали людського життя і пізнання.

Актуалізація – перехід від можливого до дійсного (у психології, соціології, політиці тощо).

Антропологія – філософська наука про людину, її сутність і походження, про смисл її життя на Землі.

Біблія – священна книга християн, що складається з окремих книг, написаних пророками Божими протягом XVI ст. до Р. Х. – II ст. після Р. Х. Біблія ділиться на дві частини – Старий Завіт і Новий Завіт.

Бог – у релігіях і філософських системах – Вища Істота, що створює й облаштовує світ, надає речам, істотам і особам їхнє буття, міру, призначення і закон; Творець видимих і невидимих світів.

Буття–час–свідомість – виходячи із онтологічної засади про Боже Буття і про створене Богом буття – енерго-матеріально-інформаційний Всесвіт і міриади духовних істот, яким притаманна свідомість і, зокрема самосвідомість, ми можемо експлікувати і окреслити фундаментальну ноологічну тріаду «**буття–час–свідомість**», де «час» є міровизначення буття і свідомості. Буття – філософська категорія, що позначає: все, що реально існує; те, що існує як істинне на відміну від видимого; реальність, яка існує об'єктивно, поза і незалежно від свідомості людини і, накінець, буття визначає загальний спосіб існування людини. Буття і час, за М. Хайдеггером, взаємовизначаються: час визначається через буття. Без душі, без свідомості, без духа **не** може бути прорахованого (виміряного) часу. І, дійсно, вже бл. Августин проголошував: «В тобі, душа моя, вимірюю я час». Це означає, що буттєво-сутнє, ноологічне «Я» конституюється атрибутом часовості, говорячи мені, передусім, що Я був, що Я є, що Я буду. Тріада «буття–час–свідомість» є істотно герменевтичною. Створене буття і створена свідомість немислимі без свого міровизначення – часу. Щодо нествореного Божественного Буття, то його часовістю стає Божественна Вічність, Вічне Божественне Тепер. А тому зрозуміло, «що один день перед Господом, як тисяча літ, І тисяча літ, як один день» (2 Петра: 3,8).

Віра – у християнській релігії – центральна світоглядна і водночас ноологічна здатність та настанова, що передбачає прийняття основоположних тверджень про буття і природу Бога, Божого Одкровення, поданих у Священному Писанні (Біблії) та Священному Переданні Християнської Церкви.

Воля–совість–віра – триада морально-духовної етичності; середнім міро-визначальним членом цієї триади виступає совість, яка передбачає своїх «батьків» – волю і віру. Безсовісна робота волі буде злою, спрямованою у небуття, у ніщо. Віра підтримує совість і без віри, без віри у Бога зокрема, все дозволено, як казав Ф. Достоєвський.

Гуманізм – загальнофілософська категорія, що визначає незаперечну цінність людської особистості, її право на розвиток, щастя, самовираження; гуманізм вважає благо кожної людини основним критерієм будь-яких соціальних перетворень, проголошує принципи рівності, справедливості, людськості – найбільш бажаними формами життя суспільства.

Дух – надприродна сутність Божого і людського буття; напр., Святий Дух у християнському віровченні, або *дух* як атрибутивна якість людини, що входить в категоріальну структуру *дух–душа–тіло* людини. Дух є джерелом, принципом формування і осереддям всього нашого життя.

Дух–душа–тіло – ця антропологічна триада має яскравий середній член – «душу», яка є «дитям» тіла і духа. Немає в нашому світі безтілесних і бездуховних душ.

Імпресія–рефлексія–експресія – вираження динаміки людського духа. Фаза рефлексії визначає акт повернення духа до самого себе, завдяки якому духовний суб'єкт наново осягає себе в усій своїй раціональності, етичності та естетичності, об'єднуючи топологічно-зв'язні операції, функції своєї свідомості, свого мислення, свого пізнання–розуміння–знання. З ідеєю *рефлексії* якнайближче пов'язана ідея цілковитої прозорості, самоадекватності й повного ноосферного співпадіння духовного «Я» із самим собою. Фаза рефлексії взадначує самосвідомість як найпервинніший та найбезперечніший акт свідомості людини, в якому виявляються найосновоположніше знання духовного суб'єкта у порівнянні з іншими видами і формами знання. Не менш фундаментальною герменевтично-ноологічною сутністю виступає *«імпресія»*, що включає підсвідоме і надсвідоме. Реальність ноологічної імпресії, експлікованої у ноосфері людини, герменевтично проявляється, актуалізується, рухаючись від своїх паростків (експресивних і рефлексивних) до своєї підсвідомої і надсвідомої основи. Отже, імпресія (підсвідоме і надсвідоме) виявляється через експресію і рефлексію). Через *експресію*, через експресивний паросток імпресію може зафіксувати зовнішній діагност-герменевтик (психоаналітик чи нооаналітик). Експлікуючи, усвідомлюючи, розуміючи такі триади як «підсвідоме–свідоме–надсвідоме», «імпресія–експресія–рефлексія», «пізнання–розуміння–знання» та ін., ми можемо переконатися в тому, що маємо справу не

з класичною психологією чи філософією свідомості, а з ноологією духа – імпресивного, експресивного і рефлексивного, а тому ноологія духа і психологія несвідомого говорять нам не про дві половини людини, а кожна із них свідчить про цілісність, про ноосферну цілісність людини як образу і подоби Божої. Ноосфера людини є первісно герменевтичною, тому що в ній, тобто в сфері духа і духовності людини, влаштовано буття, сутність якого полягає, зокрема, у пізнанні–розумінні–знанні.

Ісус Христос – згідно з християнським віровченням – Боголюдина, що вміщує в єдності Своєї Особистості всю повноту Божественної природи, в єдиній Особі – Бог-Син.

Категорія – філософське поняття; категорії виражають універсальні форми мислення і свідомості людини, які охоплюють загальні якості і властивості, взаємозв'язки, закономірності всіх енерго-матеріально-інформаційних сутностей природи та численних духовних явищ світу видимого і невидимого.

Культура – сукупність усього створеного зусиллями людей на Землі, на відміну від того, що дає нам природа; результати досягнень, здобутків і творчості окремого народу або людства в цілому; розрізняються поняття матеріальної і духовної культури людства.

Людина – творіння Боже на планеті Земля; природно-соціальна істота, наділена Богом-Творцем надприродною складовою – безсмертною душею; людина за християнським віровченням – це образ і подоба Божа.

Любов–радість–надія – яскравим прикладом середнього члена тут є радість, яка неможлива без любові і надії. З іншого боку, справжня надія завжди радісна і справжня любов не може не породжувати радість.

Методологія – філософське вчення про методи і форми людського пізнання явищ і сутностей природного і надприродного світів; система принципів, категорій і категоріальних структур для пізнання, організації духовно-практичного освоєння світу людиною.

Надія – ноологічна здатність людини; складова ноологічної категоріальної структури естетичності *любові–радісті–надії*.

Ноосфера – надпсихічний світ думок, ідей і смислів людини; цей світ фактично проявляється всередині душевно-духовної організації людини як образу і подоби Божої; до ноосфери, до життя духа відносяться не тільки «смисли» – ідеї, думки, але їй належить і вся сфера вартостей, яка також доступна нам на тлі душевно-духовного життя людей; істина, краса, добро, святиня – ці найвищі реальності, до яких завжди і в усьому звертається наша душа, вся наша духовно-релігійна та духовно-пізнавальна активність, відносяться до **ноосфери** людини і мають вивчатися **ноологією**.

Питання–розуміння–відповідь – герменевтична категорія «розуміння» складає середній член цієї тріади. Розуміння може виступати у вигляді «неявного», імпліцитного знання, передуючи можливостям дискурсивного, упорядкування знання і справжнього знання не може бути без розуміння. Розуміння – це функція духа людини, його (духа) раціональність, інтелект, що в zasadничується тріадою «уява–інтуїція–розум». Розуміння виступає як фундаментальна раціональна функція духа охоплювати сутність речей та явищ світу у формі єдності, зв'язності, гармонії і цілісності. Тріада «питання–розуміння–відповідь» показує, що середній член справжньої тріади є об'єднуючим для першого і третього члена. І питання, і відповідь повинні бути розумними, зрозумілими. Середній член всякої тріади є часто, навіть, граматично середнього роду. Наприклад, тріада «батько–дитя–мати». Середній член тріади «дитя» має батька і матір. Батько і мати співвідносяться між собою через дитя.

Пізнання–розуміння–знання – герменевтична категорія «розуміння» складає середній член тріади «*пізнання–розуміння–знання*». Розуміння може виступати у вигляді «неявного», імпліцитного знання, передуючи можливостям дискурсивного упорядкування знання. Справжнього ж знання не може бути без розуміння. Розуміння – це функція духа людини, його (духа) раціональність, інтелект, що в zasadничується тріадою «уява–інтуїція–розум». Розуміння виступає як фундаментальна раціональна функція духа охоплювати сутність речей та явищ світу у формі єдності, зв'язності, гармонії і цілісності. Уява–інтуїція–розум виступають духовними здатностями розуміння. Зрозуміло, що у функції розуміння задіяна вся ноосфера людини, тобто цілісна ноологічна тріада «раціональність–етичність–естетичність». Тріада «питання–розуміння–відповідь» показує, що середній член справжньої тріади є об'єднуючим для першого і третього члена. І питання, і відповідь повинні бути розумними, зрозумілими. Середній член всякої тріади є часто, навіть, граматично середнього роду. Наприклад, тріада «батько–дитя–мати». Середній член тріади «дитя» має батька і матір. Батько і мати співвідносяться між собою через дитя.

Свобода–творчість–натхнення – Творчість невід'ємна від свободи. Лише свобідний духовний суб'єкт творить. Із необхідності здійснюється лише еволюція, а творчість народжується із свободи. Таїна творчості пов'язана з таїною свободи. Акт творчо-вольової свободи є трансцендентним по відношенню до світової данності. Свобода є граничною категорією і її не можна ні із чого вивести, і ні до чого звести, стверджував М. Бердяєв.

Свобода і творчість говорять нам про те, що людина є не тільки природною істотою, але й надприродною. А це означає, що людина не тільки матеріально-енерго-інформаційна істота, не тільки психічна і психологічна реальність, але й реальність ноологічна. Людина – свободний, надприродний дух – образ і подоба Бога. Свобода не є усвідомленою необхідністю. Справжня свобода є благодатним Божим даром міриадам духовних істот, для яких змістом свободи стає любов. Людина – органічний член (учасник) світової (космічної) ієрархії духовних істот і багатство її духовного життя і духовного осягнення спрямовується у Вічність. Зріла, свободна духовна воля спрямовує свої акти, свої хотіння, свої воління, свою духовно-творчу активність на боголюбське життя.

Совість – це істинна зустріч, перетин небесного і земного в людині; це присутність у внутрішньому світі людини того безумовного, абсолютного божественного начала і осереддя, яке ґрунтується на принциповому збігові особистісної духовності, особистісного розумно-духовного знання; совість людини у значенні творчої чи позитивної сили поклику, голосу Божого, цілісної волі до досконалості є головною силою, що спонукає людину до морально-духовної поведінки, духовного життя і духовного пізнання.

Сором–жалість–благоговіння – ноологічна морально-духовна тріада, що виражає духовно-душевні почуття людини – фундаментальні принципово герменевтичні **архетипи** людського духа. Архетипи *сорому*, *жалості* і *благоговіння* вичерпують, як вважав В. Соловйов, сферу можливих моральнісних відношень людини до того, що нижче неї, що рівно їй і що вище від неї. Панування над матеріальною чуттєвістю, солідарність із живими істотами і внутрішнє добровільне підкорення надлюдському, надприродному божественному началу – ось вічні, непорушні засади морально-духовного життя людей. По суті, це захисні архетипи людини, нищення, заперечення яких є діянням темних сил у сучасному інформаційному просторі, спрямованих, насамперед, на молодь. Архетипну тріаду сорому (вини), жалості (розкаювання), благоговіння (святого спомину про райське життя) яскраво описував М. Бердяєв, стверджуючи: «В людині глибоко закладено спомин про втрачений рай, про золотий вік, почуття вини і гріха та мрія про повернення до раю, про Царство Боже».

Суспільство – основоположна категорія соціології, яка виражає сукупність усіх видів взаємодії і форм об'єднання людей, в якій знаходить вияв їх всебічна взаємозалежність один від одного.

Сутність–явище–форма – середній член цієї тріади є, навіть, граматично іменником середнього роду, тобто явище – це «дитя» сутності (змісту) і форми, міровизначення сутності і форми. Явище виступає як зовнішнє розкриття сутності і форми, які приховані від безпосереднього сприйняття. Явище виражає якісь сторони сутності і форми. Сутність і форма завжди проявляються в конкретних предметах, подіях, явищах. Сутність (зміст) і форма об'єктивно не існують ізольовано, безвідносно до їхнього взаємозв'язку і взаємовиявлення, взаємовизначеності через явище. Форма завжди є формою певного змісту, який виражається через явище, подібно як батько і мати міро-визначаються через своє дитя. Сутність (зміст) і форма відносяться одне до одного через явище, тобто явище стає відношенням їхнього взаємовизначення і взаємопроникнення. Але при цьому зміст не переходить у форму, як батько не переходить у матір; як кількість не переходить у якість (всупереч так званому законові переходу кількості у якість). Форма конститує зміст через явище і навпаки, зміст визначається (міро-визначається) формою у конкретному явищі. Взаємообумовленість форми і змісту є герменевтичною (з міро-визначенням через явище). Взаємозумовленість і взаємопокладання змісту (сутності) і форми проявляється не в застиглих сторонах явища, поза розвитком становлення змісту і форми.

Уява–інтуїція–розум – тріада раціональності; міро-визначальним є середній член цієї тріади – *інтуїція* – «дитя» уяви і розуму, яка водночас визначає силу уяви і силу розуму. Інтуїція неможлива без первісної уяви, як і без первісного розуму. Інтуїція завжди теперішня, тобто проявляється тут–і–тепер.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Онищенко Василь Денисович

ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО

Навчально-методичний посібник
для викладачів ПТНЗ

Літературний редактор І. В. Трудолобова
Верстка А. О. Басін
Обкладинка П. В. Резніков

Підписано до друку 23.10.2012 р. Формат 70x100 ¹/₁₆
Гарнітура Times. Друк офс. Папір офс.
Ум. друк. арк. 10,4
Наклад 300 пр.

**Видано державним коштом.
Продаж заборонено.**

Видавництво «Педагогічна думка»
04053, м. Київ, вул. Артема, 52-а, корп. 2;
тел./факс: (044) 484-30-71

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3563 від 28.08.2009 р.